

**АЗƏРБАЙЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЙЯТ ТƏДРИСИ**

(Методик мəггалəр мəтмуəsi)

Дəрдунчу бурахылыш

**СИГНАЛЬНЫЙ
ЭКЗЕМПЛЯР**

**АЗƏРБАЙЧАН
МƏКТƏБИ**
журналына главо

Баку—1955

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 4 (8)

Приложение к журналу
„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку—1955

АЗЭРБАЙЧАН ДИЛИ ВЭ
ЭДЭБИЙЯТ ТЭДРИСИ

(Методик мэгалэлэр мачмуэси)

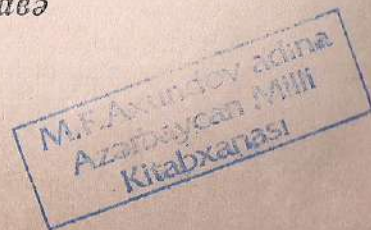
Дөрдүнчү бурахылыш

Заб

„Азэрбайчан мэктеби“

журналына элавэ

Бакы—1955

АЗЭРБАЙЧАН ЭДЭБИ ТЭЛЭФФУЗУ НАГГЫНДА

Эдэби дил ади данышыг дилинэ, о чүмлэдэн диалект вэ шивэлэрэ нисбэтэн даһа кениш ичтимаи үнсийэт васитэсидир. Чүнки ади данышыг дилиндэн, о чүмлэдэн диалект вэ шивэлэрдэн, башлыча олараг, мөишэтдэ истифадэ эдилир; эдэби дил исэ дөвлэт идарэлериин, элм вэ эдэбийятын, мөктэб вэ мөтбуатын дилидир. Бүтүн дөвлэт актлары, бүтүн элми вэ бөдии эсэрлэр эдэби дилдэ язылыр; мөктэблөрдө, радио веришишлөриндө, театрда—бүтүн ичтимаи ерлөрдө эдэби дилдөн истифадэ олунур.

Буна көрө дө эдэби дилэ мүкөммэл иййөлөнмөйин ичтимаи эһәмиййэти чох бөйүкдүр.

Эдэби дилэ иййөлөнмөк—онун мүэййөн эдилмиш нормаларына дүзкүн рияйэт этмөк вәрдишлөрини газанмаг демөкдир. Бу нормалар башлыча олараг бунлардыр:

1) лексик нормалар; 2) грамматик нормалар; 3) үслуб нормалары; 4) орфографик нормалар; 5) орфоэпик нормалар.

Биз бу мөгалэдэ ялныз орфоэпик нормалардан данышачагы.

Шифаһи эдэби дилин өзүнө мөхсус мүэййөн нормалары—орфоэпия гайдалары вардыр. Мөсалән: «сахлайыр» сөзүнү мүхтәлиф шивэлөрдө бә'зиләри «сахлайыр», бә'зиләри «сахлийир», «сахлийәдү» вэ с. шәклиндә тәләффүз эдирләр; һалбуки бу сөзү эдэби тәләффүздә «сахлийыр» шәклиндә демөк лазымдыр. Яхуд «өрдөк әти» ифадәси эдэби дилдә «өрдәйәти» шәклиндә тәләффүз эдилмәли олдуғу һалда, бә'зиләри буну «өрдөкәти», «үрдәйәти» шәклиндә тәләффүз этмөклә, эдэби тәләффүз гайдаларыны позурлар.

Ваһид вэ үмуми тәләффүз гайдаларынын мөчмууна орфоэпия дейилир. Орфоэпия, адәтән, «дүзкүн тәләффүз» дө дейирләр.

Орфоэпия аңлайышына ашағыдакылар дахилдир:

1) Нитгдә (сөз вә сөз бирләшмәләриндә) саит вә самит сәсләрин тәләффүзү.

2) Вургу (сөз вургусу вә фразеоложи вургу). Шифаһи нитгин формалашмасында, сөзләрдәки сәсләрин дүзкүн тәләффүзү илә бәрабәр, вургунун да ролу чох мүнүмдүр. Мәһз буна көрә дә, мәсәлә, «опера», «һалбуки», «белә» вә с. сөзләрин «опера», «һалбуки», «белә» шәклиндә тәләффүзү орфоэпик чәһәттән доғру һесап әдилә билмәз.

3) Интонасия (нитгин мелодикасы). Чүмләнн интонасия әтибарилә дүзкүн дейилмәмәси дә нитгә башга бир рәнк верир, онун әдәби дил нормаларындан кәнара чыхылдығы тәсири бағышлайыр. Буна көрә дә әдәби тәләффүздә интонасия да хүсуси әһәмийәт кәсб әдир.

Гейд әтмәк ләзымдыр ки, шифаһи нитгә аид олан бәзи һадисәләр, мәсәлә, фәрди хүсусийәт дашыян диксия дүзкүнә тәләффүзлә бағлы мәсәлә дейилдир. Белә ки, бәзиләри яхшы диксия малик олмур, йәни сәсләрин мәхрәчини там аидын вә дегиг тута билмир, лакин сөзләри әдәби чәһәттән дүзкүн тәләффүз әдирләр. Әксинә, бәзиләри яхшы диксия малик олур, лакин әдәби тәләффүзә риәйәт әтмирләр, нитгләриндә ерли шивә хүсусийәтләрини бол-бол ишләдирләр; мәсәлә: «кәтир-мәк» әвәзинә «кәтирмәк», «бу гәдәр» әвәзинә «бу гәдир», «чораб» әвәзинә «чураб» вә с. кими тәләффүз әдирләр.

Өз-өзүнә аидындыр ки, шифаһи нитгдә мүхтәлиф фәрди чатышмамазлыглар да (мәсәлә, пәлтәклик, кәкәләмәк, бәзи самитләри тәләффүз әдә билмәмәк вә с.) орфоэпия илә алағдар дейилдир.

Орфографик нормаларла орфоэпик нормалар арасында кәскин бир фәрг йохдур. Әксинә, бунларын арасында мөһкәм алағә вардыр. Бир сыра нормалар һәм язы, һәм дә тәләффүз үчүн әйнидир. Буна көрәдир ки, чох һалларда бу вә я дикәр сөзүн язылыш гайдасы (орфографиясы), онун тәләффүз гайдасындан (орфоэпиясындан) һеч дә фәргләнмир. Бу Азәрбайчан дилиндә, хүсусилә әсас лүгәт фондуна аид олан сөзләрдә өзүнү даһа аидын кәстәрир; мәсәлә: ата, әл, көзәл, яхшы, сән, һавә, ай, гызыл, кәмә, үч, су, тахыл, беш, шәкил вә с.

Лакин Азәрбайчан әдәби дилиндә язылышы илә тәләффүзү арасында мүййән фәргләр олан сөзләр дә аз дейилдир; мәсәлә: «довшан», «довға» язылыр, «до:шан», «до:ға» тәләффүз әдилир; яхуд: «һәтта», «әлбәттә» язылыр, «һәтта», «әлбәттә» тәләффүз әдилир, «алсайды», «көрсәйди» язылыр, «алсейди», «көрсейди» тәләффүз әдилир вә с.

Беләликлә, аидындыр ки, язылыш гайдалары илә (орфография илә) тәләффүз гайдалары (орфоэпия) арасында һәм охшар, һәм дә фәргләнән чәһәтләр вардыр.

Бу белә дә олмалыдыр. Чүнки орфография ялныз фонетик принцип асасында гурулмур. Әкәр язылы әдәби дилин гайдалары тамамилә шифаһи дилин гайдалары асасында гурулмуш олса иди, о заман бир сыра лексия элементләр (сөз көкләри) мүййән грамматик категорияларын морфоложи формалары илә гарышдырыларды. Мәсәлә, Азәрбайчан дилинин тәләффүзүндә битишдиричи й самитиндән әввәлки ачыг саит гапалы саитә кечир; мәсәлә: «башлайыр» сөзү «башлыгыр» шәклиндә, «тәләбәйә» сөзү «тәләбийә» шәклиндә вә с. тәләффүз әдилир. Әкәр бу сөзләри морфоложи һиссәләринә айырмыш олсаг, сабит сөз көкләрини дүзкүн мүййән әтмәк олмаз.

Башга бир мисал: орфографияда «ярысы» шәклиндә язылан бу сөз, орфоэпик чәһәттән «ярысы» шәклиндә тәләффүз әдилир. Буну морфоложи һиссәләринә айырмыш олсаг, белә чыхар ки, сөзүн көкү «яр»дыр. Һалбуки «яр» сөзү илә «яры» сөзү арасында мәнача бөйүк фәрг вардыр.

Орфографияда бу кими чәһәтләрә йол верилмир. Орфоэпия гайдаларында исә белә һаллар чох ола билир. Чүнки орфоэпик тәләффүздә практик халг дилинин нормалары әсас көтүрүлүр.

Азәрбайчан әдәби дилинин орфографиясына әсасән сөз көкләриндә саитләр дәйишилмәздир—сабитдир. Лакин орфоэпияда сөз көкүндәки саитләр дәйишә билир (буну юхарыдакы мисалларда мүшаһидә әтмәк олар).

Орфографик гайдаларын языда дүзкүн вә дегиг шәкилдә ифадәси дилин әлифба системи илә чох бағлыдыр. Вахтилә әрәб әлифбасы асасында гурулан Азәрбайчан язысында орфографик гайдалары там дегиг шәкилдә мүййән әтмәк мүмкүн дейилди. Азәрбайчан язысы үчүн ялныз ени әлифбанын (әввәлчә латын, сонра исә рус графикасы асасында гурулмуш әлифбанын) һаята кечирилмәсиндән сонра орфографик гайдалар тәдричән сабитләшмәйә вә дегигләшмәйә башлады.

Лакин, үмумийәтлә, һеч бир әлифба о дилин бүтүн тәләффүз хүсусийәтләрини әкс әтдирә билмәз. Чүнки әлифбада гәбул әдилән һәрфләр, башлыча олараг, дилдәки әсас сәсләри—фонемләри әкс әтдирә билир. Һалбуки дилдә һәмни сәсләрин мүхтәлиф вариантлары вә я вариациялары да ола билир ки, бунлар үчүн әлифбада хүсуси ишарә мүййән әдилмир. Мәсәлә, Азәрбайчан дилиндәки и сәси бәзи һалларда дилин өн һиссәсиндә вә ағыз бошлугунун даһа чох гапалы вәзийәтиндә тәләффүз олунур (чит, билик вә с.), мүййән һалларда исә ди-

лин нисбәтән арха һиссәсиндә (и илә ы арасында) тәләффүз эдилір (кәтир, илдырым вә с.).

Демәк, әлифбадакы һәрфләр орфографик гайдалары там вә дегиг шәкилдә ифадә едә билирсә, бәзи һалларда тәләффүзүн бүтүн инчәликләрини әкс етдирә билмир. Буна көрә дә «...дүзкүн тәләффүзә ялыз эшитмә йолу йлә, яхуд ону (тәләффүзү—Ә. Ә.) дегиг сурәтдә әкс етдирән хусуси вәсаитдән истифадә йолу йлә алышмаг олар...» (Д. П. Ушаков).

Едәби дилин инкишафы тарихи кәстәрир ки, мүййән дөврәдә орфографик нормалар бәзи орфоэпик нормаларын дәйишмәсинә тәсир кәстәрмишдир. Мәсәлән, Азәрбайчан диалектләринин өйрәнилмәси саһәсиндә апарылан тәдгигатда мүййән эдилмишдир ки, чәм шәкилчиләри олан лар, ләр шивәләрин һамысында ассимиляция нәтичәсиндә «дар», «дәр», «нар», «нәр», «рар», «рәр» шәкилдә дә ишләнилир. Мәсәлән, «атдар», «кәндәр», «гоюннар», «чәмәннәр», «гатаррар», «зәррәр» вә с. Лакин орфографиянын тәсири нәтичәсиндә бу шәкилчиләр инди едәби дилдә «лар», «ләр» шәкилдә тәләффүз эдилир: «атлар», «кәндләр», «гоюнлар», «чәмәнләр»...

Бапга бир мисал: шивәләримиздә «стәкан», «шкаф», «район», «раһәт» вә с. кими бир сыра сөzlәр протеза һадисәсинә уғрайаг, «истәкан», «ишкаф», «ирайон», «ираһәт» шәкилдә тәләффүз эдилир. Лакин орфографиянын тәсири нәтичәсиндә инди едәби тәләффүздә буна йол верилмир, йәни һәмин сөzlәр язылдыгы кими дә тәләффүз эдилир.

Орфоэпик нормаларын да орфография мүййән тәсири олур; мәсәлән, 1929-чу илдә нәшр олунмуш «Азәрбайчан дилин орфографиясы»на әсасән бир сыра сөzlәрин баш һәрфи ы вә г илә язылырды (ышыг, ылдырым, гәзет, гйда вә с.). Лакин сонрадан бу гайда ләғв эдилди; һәмин сөzlәрин ы илә язылашларыны и илә башламаг, г илә язылашларыны исә г һәрфилә язмаг гәбул олунду. Чүнки, үмумийәтлә, сөз башында «ы» вә «г» сәсләринин ишләнмәси Азәрбайчан дилинин тәләффүзүнә уйғун дейилдир.

Башга бир мисал: 1940-чы илдә Азәрбайчан ССР ХКС тәрәфиндән тәсдиг эдилмиш Азәрбайчан дилинин орфографиясында дилимизә рус дили вәситәсилә кечмиш «китара», «кенерал», «кеолог», «кенератор», «акент» вә с. кими сөzlәрин рус дилиндә олдуғу кими, г илә, йәни «гитара», «генерал», «геолог», «агент» шәкилдә язылмасы гәбул эдилмишди. Лакин үмумхалг тәләффүзүнүн тәсири нәтичәсиндә бу гайда гыса бир мүддәт әрзиндә дәйишдирилди. һәмин сөzlәрин, тәләффүздә олдуғу кими, к илә язылмасы гәбул эдилди.

Үмумийәтлә, Азәрбайчан дили орфографиясынын әсас принципләриндән бири олан фонетик принци, бу дилин орфоэпиясынын орфография олан әсас тәсири кими изаһ етмәк олар.

Беләликлә, айдындыр ки, язылы вә шифаһи едәби дилин нормалары, башга сөzlә десәк, орфографик вә орфоэпик нормалар һәмишә бир-бирилә органик әлағәдә мөвчуд олур вә инкишаф эдир.

Мәлүмдур ки, савадсыз языны баша дүшмәк ону охуян үчүн мүййән дәрәчәдә чәтиплик ярадыр. Бурахылан сәһвләр һәмин языны язан адамын едәби дили лазымы дәрәчәдә билмәдийинә дөләләт эдир.

Тәләффүздә бурахылап сәһвләрә дә тәхминән эйни шәкилдә янашмаг лазымдыр. Чүнки ичтимай үнсийәт вәситәси олан дил өз ичтимай вәзнфәсини ялыз о замап там тәминәдичи шәкилдә еринә етирә биләр ки, онун бүтүн үнсүрләри ичтимай үнсийәти асанлашдырмаға сәбәб олсун. Орфография гайдалары язылы дилдә үнсийәти нә гәдәр асанлашдырса, орфоэпик гайдалара, йәни ваһид тәләффүз гайдаларына рияйәт етмәк дә шифаһи дилдә үнсийәти бир о гәдәр асанлашдырыр. Үмумийәтлә, дүзкүн тәләффүз шифаһи нитгин даһа әфәктли олмасына тәсир эдир.

Адәтән биз данышаны динләркән, онун нитгинин сәс чәһәтинә бир о гәдәр дә диггәт етмирик; әсасән мәная фикир веририк. Лакин данышан адам ваһид тәләффүз гайдаларыны поздугда, динләйичи сөзүн харичи чәһәтинә, йәни сәс чәһәтинә дә диггәт етирмәйә мәчбур олур. Бунун нәтичәсиндә исә онун диггәти ййыныр. Мәсәлән, әкәр натиг, актйор вә я диктор едәби дилдә әсасән дүзкүн данышыб, лакин фәрз едәк ки, тәкчә феһлин кәләчәк заманынын биринчи шәхс чәмини дүзкүн тәләффүз етмәсә: «алачағыг» сөзүнү алачо:уғ шәкилдә (Шамаһы диалектиндә) дейәрсә, дүзкүн олмаян бу тәләффүз динләйичинин диггәтини нитгин әсас мәзмунундан истәр-истәмәз ййындыра биләр.

Демәли, дүзкүн тәләффүз, дейилән сөзү—фикри даһа асан вә тез баша дүшмәйә көмәк эдир, үнсийәт просесини асанлашдырыр.

Профессор Р. И. Аванесов доғру олараг гейд эдир ки, «Язы саһәсиндә ваһидлийн әһәмийәти һеч кәсдә шүбһә оятмадығы һалда, тәләффүздә ваһидлийн әһәмийәти һәлә һамы үчүн там айдын дейилдир. Һалбуки тәләффүзүн вә язынын ваһидлийн эйни дәрәчәдә әһәмийәтлидир».

Языда ваһидлийин олмасы һәр бир сөзү һәрф-һәрф охумаг үчүн дейил, фикри дәрк этмәкдән өгрү сөзләри бүтөв шәкилдә, тез вә асан охумагы бачармаг үчүндүр.

Тәләффүздә дә ваһидлийин мәгсәдини мәһз бу чүр баша дүшмәк лазымдыр. Белә ки, сөзү дүзкүн тәләффүз этмәк, бундакы һәр бир сәси айрылыгда нәзәрә чарпдырмаг үчүн дейил, дейилән сөзләр васитәсилә фикри динләйичийә тез вә асан чатдырмаг үчүндүр.

Айдындыр ки, истәр орфографиянын, истәрсә дә орфоэпиянын вәзифәси нитгдәки бүтүн фәрди хусусийәтләри, әләчә дә диалект хусусийәтләрини арадан галдырыб дили даһа кениш ичтимаи әлагәләр васитәсинә чевирмәкдән ибарәтдир.

Орфоэпиянын, хусусилә индики дөврдә—халгымызын инамла коммунизмә доғру ирәлиләдийи бир дөврдә әһәмийәти чох бөйүкдүр. Чүнки инди шифаһи нитг гурултайларда, кон-франсларда, радио верилишләриндә, мәктәбдә, театрда, кинода, ичласларда вә с. кениш үнсийәт васитәсинә чеврилмишдир. Шифаһи дилдән бу чүр кениш ичтимаи әлагәләр васитәси кими истифадә әдилмәси, һәр бир мәдәни шәхәдән онун ваһид нормаларына рияәт этмәйи тәләб әдир. Кәрәк трибунада чыхыш әдән һәр бир натигин, мұһазирә охуян һәр бир алим вә я мүтәхәссисин, өз шакирдләринә савад вә әлм өйрәдән мүәллимин, сәһнәдә чыхыш әдән актюрун нитгин ваһид тәләффүз гайдаларына уйғун олсун. Бүтүн ичтимаи ерләрдә: мәктәбдә, ичласда, идарәдә вә с. һәмишә әдәби дилдә данышмаг лазымдыр. Халгымызын сүр'әтлә артан мәдәни сәвиййәси буну һәр бир мәдәни адамдан тәләб әдир.

Белә бир суал гаршыя чыхыр: әдәби тәләффүзү мұһафизә әдәнләр вә ону яанлар кимләр олмалыдыр?

Кениш халг күтләләри арасында дүзкүн тәләффүз вәрдилшәрини тәрбийә этмәк әсасән орта вә али мәктәпләримизин вәзифәсидир. Хусусилә ичбари тәһсилә һәята кечирмәкдә бүтүн ени нәсли әһәтә әдән орта мәктәпләримиз шакирдләрә әдәби тәләффүзү нитг мәдәнийәтинин зәрури элементләриндән бири кими өйрәтмәлидир. Бунун үчүн бүтүн орта мәктәб мүәллимләри, әләчә дә мүәллим кадрлары һазырлаян али мәктәпләрин мүәллимләри, әдәби дилин дикәр нормалары илә бирликдә, онун тәләффүз нормаларыны да мүкәммәл билмәли вә бу чәһәттән баһгалары үчүн нүмунә олмалыдырлар.

Лакин тәәссүфлә гейд этмәк лазымдыр ки, бу чәһәттән бизим бә'зи мәктәпләримиздә вәзиййәт һәлә чох ярытмаздыр.

Мұһаһидәләр кәстәрир ки, бә'зи мәктәпләримиздә мүәллимләр шакирдләри нәинки әдәби тәләффүзә алышдырмага сә'й кәстәрир, һәтта өзләри белә дүзкүн тәләффүзә рияйәт этмир, мәнсуб олдуғлары шивә хусусийәтләрилә данышырлар. Бу вәзиййәт шакирдләрә орфография гайдаларыны мүкәммәл өйрәтмәк ишини дә чәтинләшдирир. Белә ки, шакирдләрин дүзкүн тәләффүзә малик олмамалары, өз данышығларында ерли шивә хусусийәтләрини ишләтмәләри онларың язы ишләриндә дә чох заман өз әксиян тапыр. Мәсәлән, Бақы шивәсинә мәнсуб олан бә'зи шакирдләрин язы ишләриндә сөз көкләриндәки «ә» әвәзинә «э» (мәктәб, кетирмәк...), ики сайт арасында «й» әвәзинә «к» (дәкирми, чикәр) язылмасына, аһәнк ганунунун позулмасындан ибарәт олан сәһвләрә (күзки, алди, яздуг...); Губа диалектинә мәнсуб олан шакирдләрин языларында сөзүн биринчи һечасындакы додағланан ачығ сайт әвәзинә гапалы сайт ишләдилмәсинә (чураб, үрдәк, бүйүк...), индики заман шәкилчиләринин «ады», «әди» шәклиндә ишләдилмәсинә (алады, кәләди...) вә с. тәсадүф этмәк мүмкүндүр.

Әдәби тәләффүзүн яйылмасы вә мөһкәмләндирилмәсиндә театрны, радионун ролу да чох бөйүкдүр. Чүнки бунларың һәр икисинин күтлә илә олан ичтимаи әлағәси ялыз шифаһи дил васитәсиләдир.

Театр өз тамашачыларына эйни заманда орфоэпик тәләффүзү өйрәдән бир мәктәбдир. Әдәби тәләффүзүн сафлығыны мұһафизә этмәкдә театр бөйүк рол ойнайыр.

Әдәби тәләффүзүн әһәмийәтини дәриндән дәрк әдиб она мүкәммәл йийәләнмиш мүәллим кадрларың, дикторларың, актюрларың етишдирилмәси ишиндә Азәрбайчан дилчилийини гаршысында да чидди бир вәзифә дурур: бу, Азәрбайчан әдәби тәләффүзүнүн букүнкү вәзиййәтини әлми шәкилдә тәдгиг әдиб, онун тәсвиринә аид хусуси вәсайт һазырламагдан ибарәтдир.

Доғрудур, бу сәһәдә аз да олса иш көрүлмүшдүр. Профессор Ә. Дәмирчизадәнин «Азәрбайчан дилинин фонетикасы» (бах: «Азәрбайчан дилинин грамматикасы», I һиссә, Азәрб. ССР ЭА-нин нәшри, 1950) адлы әсәриндә бу мөвзуа мүййән ер верилмиш; Азәрбайчан ССР халг артисти Казым Зия «Сәһнә дили һағгында» адлы әсәр язмышдыр. Лакин буну ишин аячағ башланғычы кими гиймәтләндирмәк олар.

☆
Әдәби дил мүхтәлиф үслублара маликдир.

Һәр бир шәхсин нитгин бир сыра сәбәбләрә, мәсәлән, нитгин мөзmunуна, мүрачиәт әдилән адамың ким олмасына, данышығың мәгсәдинә, еринә вә саирәйә көрә мүхтәлиф шәкилләр-

дә формалашыр. Мәсәлә, әдәби дили мүкәммәл билән бир адамын ичласда вә я конфрансдакы данышыгы илә өз аилә үзвләри вә я эн яхын танышы илә апардығы сөһбәт дилчә эйни олмур.

Бу фәрг эн чох нитгин грамматик вә лексик чөһәтиндә өзүнү көстәрди. Белә ки, биз рәсми ерләрдә—ичласда, конфрансда, мәктәбдә вә с. данышаркәи, даһа мувафиг сөзләр вә ифадәләр сечмәйә чалышырыг, ишлөтдийимиз чүмләләрин биткин вә грамматик чөһәтдән дүзкүн олмасына фикир веририк. Эв шәраитиндә гоһум вә я яхын танышлар арасында исә бу чөһәтләрә диггәт вермирик; чох заман гыса вә я ярымчыг чүмләләр ишләди, бә'зән «данышыг дилинә мөхсус олан» (әдәби дилдә ишләнмәйән) сөзләрдән истифадә эдир, хәбәри чүмләннин әввәлиндә, мүбтәданы ахырында ишләдирик вә с.

Дилимиздә олан бу мүхтәлиф чөһәтlilik нитгимизин ялынз грамматикасы вә лексикасында дейил, эйни заманда тәләффүз сәһәсиндә дә өзүнү көстәрир. Демәк, нитгимиз тәләффүз чөһәтдән дә мүхтәлиф үслублара маликдир.

Азәрбайчан дили башлыча олараг үч тәләффүз үслубуна маликдир: бунлардан биринчисини, шәрти олараг норматив үслуб адландырмаг олар. Норматив үслуб орфоэпиянын әсасыны тәшкил эдир. Белә ки, орфоэпик нормалар һәмни үслуба әсасән тәдгиг олунур.

Икинчиси, китаб үслубудур (һәрфи тәләффүз). Буна эн чох мәктәбләримиздә, бир сыра нагиг вә алимләрин данышыгында тәсадүф эдилди. Китаб үслубунда данышанлар әдәби тәләффүзү белә баша дүшүрләр ки, куя бүтүн сөзләр нә чүр языларса, о чүр дә тәләффүз эдилмәлидир. Мәсәлә, норматив тәләффүздә: «сахлыйыр», «кәләйди», «охумах», «мәлләлим», «сүмбүл», «сәннән» вә с. ишләдилдийи һалда, һәмни сөзләр һәрфи тәләффүздә: «сахлайыр», «кәләйди», «охумаг», «мүәллим», «сүнбүл», «сәндән» шәклиндә ишләдилди. Бу чүр тәләффүз орфоэпик гайдалары мүкәммәл мәнимсәмәмәкдән ирәли кәлир.

Үчүнчүсү, ади данышыг үслубудур. Ади данышыг үслубу орфоэпик тәләффүзә нисбәтән китаб үслубундан даһа чох фәргли хусусийәтләрә маликдир. Мәсәлә: норматив үслуба (орфоэпия) әсасән «кәтирәрәм», «сәнинчүн», «кәл кедәк» вә с. тәләффүз эдилдийи һалда, ади данышыг үслубунда «кәтирәрәм», «сә:нчүн», «кә кедәк» тәләффүз эдилди.

Ади данышыг үслубунда диалект хусусийәтләри кениш ер тутур. Белә ки, бу үслубда тәләффүз әдәнләр чох заман

өз нитгләриндә мәнсуб олдуғлары диалект хусусийәтләрини (аз вә я чох дәрәчәдә) ишләдириләр.

Әлбәттә, бу тәләффүз үслубларыны бир-бириндән тәчрид эдилмиш шәкилдә дүшүнмәк доғру олмас. Бунлар, әксинә, бир-бирилә сых бағлы олуб, гаршылыглы тә'сирә маликдир.

Мәсәлә, шәрг групу диалектләриндә фе'лин илтизам вә шәрт формаларынын мүрәккәби (һекайәси вә рәвайәти) ачыг сәитлә битән феилләрдә «әләйди», «әләймиш», «кәләйди», «кәләймиш» вә с. сөзләриндә олдуғу кими ишләнйилир. Бу тәләффүз формасынын инди шифаһи әдәби дилдә гәбул эдилмәсини диалектин норматив үслуба тә'сири кими баша дүшүмәк олар. «Лар», «ләр» шәкилчиләринин кәһнә норматив үслубда, эйни заманда «нар», «нәр», «дар», «дәр», «рар», «рәр» формаларында (асимиляция нәтижәсиндә) тәләффүз эдилмәсиндән фәргли олараг, инди ялынз «лар», «ләр» шәклиндә ишләнмәси исә китаб үслубунун норматив үслуба тә'сири кими изаһ эдилә биләр.

Гейд этмәк лазымдыр ки, тәләффүзүн мүхтәлиф үслублара малик олмасы нитгин темпи мәсәләсилә чох әлағәдардыр. Нитгин темпи исә шәраитин мүхтәлифлийи илә бағлыдыр. Белә ки, мәсәлә, ичласда вә яхуд тәнтәнәли бир шәраитдә, биз әдәтән арам-арам, йә'ни яваш темпдә данышырыг. Бу, бизим нитгимизин һәр чөһәтдән, о чүмләдән тәләффүз чөһәтдән дә айдын вә дегиг олмасына имкан верир. Эвдә вә яхуд йолдашларымыз арасында исә нисбәтән ити темпдә данышырыг.

Тәләффүз үслубларындан истифадә, бир нөв, фәрди хәсыйәт дашыйыр. Белә ки, бә'зиләри киминлә вә һарада данышмасындан асылы олмаяраг, һәмнишә бу үслубларын бириндән, мәсәлә, китаб үслубундан, яхуд ади данышыг үслубундан истифадә эдириләр. Бә'зиләри исә еринә кәрә һәм норматив үслубу, һәм дә ади данышыг үслубуну; яхуд, һәм китаб үслубуну, һәм дә ади данышыг үслубуну ишләдириләр.

Сәһнә дили бүтүн бу үслубларын һамысы илә даһа сых әлағәдардыр. Чүнки, үмумийәтлә, тәләффүз сәһнә дилинин һаричи формасыны тәшкил эдир. Актиор оюну үчүн бу үслублар мүнүм ифадә васитәләриндән бири сайылыр. Белә ки, сәһнә әсәриндәки һадисәнин чәрәян әтдийи мөкан вә замандан, образларын характериндән асылы олараг, актиор бә'зән мөвчуд олан тәләффүз үслубларына мүрачиәт эдир. Мәсәлә, әкәр актиорун ойнадығы ролю мүасир зиялы образыдырса, о орфоэпик нормалара дүзкүн риайәт этмәлидир.

Элбәттә, образын характери тәләб эдәрсә, китаб тәләффүзүндән дә, ерли шивә хусусийәтләриндән дә истифадә этмәк олар. Бу, һәмнин образы тамашачылара даһа яхшы чатдырмага көмәк этмиш олур. Мәсәлән, «1905-чи илдә» әсәриндә Саламов ролунда чыхыш әдән актйорун Бақы шивәсиндә данышмасы чох тәбиидир. Чүнки актйорун бу шивәдә тәләффүзү Бақы буржуазиясынын типик нүмайәндәси олан Саламов образынын даһа гүввәтли вә чанлы чыхмасына тә'сир эдир.

Сәһнәдә мүхтәлиф тәләффүз үслубларындан истифадә этмәк о заман яхшы нәтичә верә биләр ки, сәһнә дили тамамилә ваһид әдәби тәләффүз әсасында гурулмуш олсун; бу чәһәттән тамашачыларын йүксәк мәдәни тәләбинә чаваб верә билсин.

Апарылан тәдгигатларын нәтичәси кәстәрир ки, бу вә я дикәр әдәби дилин вә онун орфографик нормаларынын яранмасында һансы диалект әсас олмушса, орфоэпик нормаларын мүәййәнләшдирилмәсиндә дә һәмнин диалект әсас рол ойнамышдыр. Чүнки, юхарыда гәйд этдийимиз кими, орфография илә орфоэпия бир-бирилә мөһкәм гаршылыклы әлагәйә маликдир. Орфографик гайдаларла орфоэпик гайдалар арасында кәскин бир фәрг йохдур, бунлар әксәр һалларда бир-биринә уйгун кәлир. Мәһз буна кәрә дә үмуми әдәби дилин тәшәккүлүндә, онун орфографик нормаларынын мүәййәнләшмәсиндә әсас рол ойнаян диалект, әйни заманда әдәби тәләффүзүн дә әсасында дурур. Мәсәлән, рус әдәби дилинин тәшәккүлүндә Москва диалекти әсас рол ойнамышдыр, буна кәрә онун орфоэпик нормалары да Москва тәләффүзүнә әсасланыр. Яхуд, Украина әдәби дили Киев диалектинин әсасында гурулмушдур, демәк, Украина әдәби тәләффүзү дә һәмнин диалектә әсасланыр.

Бурадан айдындыр ки, Азәрбайчан әдәби тәләффүзү үчүн һансы диалектин әсас олмасы мәсәләсини дә үмуми әдәби дилин һансы диалект әсасында тәшәккүл этмәси мәсәләсиндән айры изаһ этмәк мүмкүн дейилдир. Бу исә Азәрбайчан дилчилиийиндә һәлә һәли әдилмәмиш мәсәләләрдән биридир. Буна кәрә дә бурада бу һагда конкрет бир фикир сөйләмәк чәтиндир.

Бир чох дилләрин орфоэпиясыны өйрәнмәк сәһәсиндә апарылан тәдгигат кәстәрмишдир ки, әдәби тәләффүз үчүн әсас мәнбә мәдәни мәркәз тәләффүзүдүр. Мәсәлән, рус әдәби тәләффүзү Москва тәләффүзүнә әсасланыр, Украина әдәби тәләффүзү Киев тәләффүзүнүн әсасында гурулмушдур.

Бәс Азәрбайчан әдәби тәләффүзү үчүн әсас мәнбә һансы тәләффүзүдүр? Шүбһәсиз ки, мәдәни мәркәз олан пайтахт тәләффүзү. Бу тәләффүз исә, әлбәттә, ерли бакылы тәләффүзү дейил, гурултайларда, конфрансларда, мәктәбләрдә, идарәләрдә вә с. әдәби дили мүкәммәл билән габагчылы зиялылар тәрәфиндән ишләдилән, үмумиләшдирилән пайтахт тәләффүзүдүр.

Инди дә Азәрбайчан әдәби тәләффүзүнүн гыса шәкилдә әсас гайдаларыны кәстәрәк.

І. Саитләрин тәләффүзү

1. А саити ашағыдакы гисмдән олан сөзләрдә бир гәдәр узун тәләффүз әдилир:

а) аһәнк ганунуна табе олмаян әрәб, фәрс мәншәли бир сыра сөзләрдә:

м(а:)һир, ш(а:)һин, к(а:)тиб, сәд(а:)гәт, чәс(а:)рәт, г(а:)дир вә с.;

б) фәрс дилиндән кечмә «на» өн шәкилчили бүтүн сөзләрдә: н(а:)бәләд, н(а:)лайиг, н(а:)чар, н(а:)мәрд, н(а:)динчә вә с.;

в) орфографияя әсасән гоша а илә язылан сөзләрдә: саат—с(а:)т, чамаат—чам(а:)т, маариф—м(а:)риф вә с.;

г) ашағыдакы галын саитли ики һечалы сөзләрдә: (а:)каһ, (а:)һу, г(а:)зы, г(а:)һун, д(а:)ва, з(а:)лым, р(а:)зы, м(а:)һур, н(а:)рын, Ш(а:)бан, ш(а:)һы, ч(а:)һус...

ғ) рус дилиндән алынма бә'зи Авропа сөзләриндә (бу сөзләрдә а сәси вургунун тә'сири нәтичәсиндә узадылыр):

б(а:)за, б(а:)зис, к(а:)бел, ф(а:)за, Тир(а:)һа, ф(а:)була вә с.

2. О саитиндән сонра в саити кәлән бир сыра чох һечалы сөзләрдә в саитинин дүшмәси илә о сәси бир гәдәр узун тәләффүз әдилир:

Новруз—Н(о:)руз, довшан—д(о:)һан, довға—д(о:)һа, товламаг—т(о:)һамаг, совғат—с(о:)һат, човғун—ч(о:)һун, говраг—г(о:)һаг, овхаламаг—(о:)һаламаг...

Белә сөзләрдә в саитиндән сонра у саити кәләрсә, (о:) саитиндән сонра зәиф у сәси тәләффүз әдилир:

совурмаг—с(о:у)һмаг, говурмаг—г(о:у)һмаг, товуз—т(о:у)з, ғырговул—ғырг(о:у)л...

3. У саити әрәб, фәрс дилләриндән кечмә ашағыдакы сөзләрдә бир гәдәр узун тәләффүз әдилир (бунлар әсасән аһәнк ганунуна табе олмаян сөзләрдир):

м(у:)һис, нүм(у:)һә, хүс(у:)һи, ш(у:)һа, с(у:)һрәт, һүр(у:)һат, үф(у:)һәт, Сәб(у:)һи, Фүз(у:)һи...

4. Языда өзүндөн сонра апостроф ишареси (*) гоюлан э, ө сантлэри бир гэдэр узун тэлэффүз эдилир:

мэ'на—м(э:)на, тэ'мир—т(э:)мир, тэ'лим—т(э:)лим, дэ'вэт—д(э:)вэт, лэл—л(э:)л, мэдэн—м(э:)дэн, э'лан—(э:)лан, э'тибар—(э:)тибар, ме'мар—м(е:)мар, э'тираф—(э:)тираф, э'тираз—(э:)тираз, мө'төбөр—м(ө:)төбөр, мө'чүзэ—м(ө:)чүзэ, шө'бө—ш(ө:)бө вэ с.

Гоша э илэ язылан эрөб мөншөли сөзлөрдө һәмин э сайтлэри бир узун э кими тэлэффүз эдилир:

тээччүб—т(э:)ччүб, тээссүф—т(э:)ссүф, тээссүрат—т(э:)сүрат, мэтбээ—мэтб(э:)

Рус дилиндөн алынма бэ'зи Европа сөзлөриндө дэ э саити узун тэлэффүз эдилир (вургунун тэ'сири илэ):

(э:)ра, (э:)тика, по(э:)зия, эмбл(е:)ма, фон(е:)ма вэ с.

5. Эрөб, фарс мөншөли бэ'зи сөз көклөриндө и саити дэ бир гэдэр узун тэлэффүз эдилир:

б(и:)һуш, б(и:)тэрөф, б(и:)һөя, вэс(и:)гэ, дэф(и:)һө, з(и:)һөт, Нэс(и:)ми, н(и:)зэ, Рэф(и:)гэ, с(и:)ма, Сэл(и:)мө, сэл(и:)гэ, тэр(и:)гөт вэ с.

6. Мүэйһөн сөзлэрин тәркибиндө ишләнөн мүхтәлиф гоша сайтлэр ашағыдакы гайдада тэлэффүз эдилир:

а) үа бирләшмәси (үа) шөклиндө (данышыг үзвлэри ү сәсини тэлэффүз этмәйә һазырлашаркән узанан а тэлэффүз эдилир) тэлэффүз эдилир:

мүасир — м(үа:)сир, мүаличә — м(үа:)личә, мүавин — м(үа:)вин, мүайһнә — м(үа:)һинә, мүамилә — м(үа:)милә...

б) үэ бирләшмәси (үэ) шөклиндө тэлэффүз эдилир:

мүэйһөн — м(үэ:)һөн, мүәллим — м(үэ:)ллим, мүәссисә — м(үэ:)ссисә, мүәмма — м(үэ:)мма...

в) аи вә әи бирләшмәси ики чүр тэлэффүз эдилир: я язылдығы кими аи, әи шөклиндө, я да бу ики саитин арасына бир й саити артырылыр:

айлә || айилә, байс || байис, даир || дайир, даирә || дайирә, даима || дайима, зәиф || зәйиф, мәишәт || мәйишәт...

г) рус дилиндөн алынма сөзлэрин тәркибиндө ишләнөн иа бирләшмәси бэ'зи сөзлөрдө и'а¹, бэ'зиләриндө исә йа шөклиндө: эа бирләшмәси и'а шөклиндө; ио бирләшмәси исә бэ'зи сөзлөрдө и'ю, бэ'зиләриндө исә йө шөклиндө тэлэффүз эдилир:

диалог — д(и'а:)лог, диалектика — д(и'а:)лектика, диаметр — д(и'а:)метр, материализм — матер(и'а)лизм, миллиард — мил(и'а)рд...

¹ Кичик һәрфлә ишарә эдилән сайтлэр гыса тэлэффүз олуур.

реализм — р(и'а)лизм, театр — т(и'а)тр, идеалист — ид(и'а)лист...

биолог — б(и'ю)лог, радио — рад(и'ю), пионер — п(и'ю)нер...

7. Әввәлиңчиси сайтлә битән, дикәри исә сайтлә башланан сөздән ибарәт олан мүрәккәб сайтларда, инсан адлары вә гоһумлуғ билдирән мүрәккәб исимләрдә янашы сайтләрдән биринчиси тэлэффүздән дүшүр:

әллалты (әлли алты), ийирмики (ийирми ики), ийирмүч (ийирми үч), Мирзаға (Мирзә+аға), Әләкбәр (Әли+әкбәр), эмоғлу (әми+оғлу), дайоғлу (дайы+оғлу), бибоғлу (биби+оғлу)...

8. Ачыг сайтлә битән чоһнечалы феилләрдән сонра сайтлә башланан сөздәйишдиричи шөкилчиләр вә фе'ли сифәт шөкилчиләри кәлдикдә, битишдиричи й самитиндән әввәл кәлән ачыг саит мүвафиг гапалы саитә кечир:

башлайыр — башл'айыр, ишләйәрәм — ишл'ийәрәм, көзләйәчәк — көзл'үйәчәк, сөйләйир — сөйл'үйүр, овлаян — овл'уйан, ишләйһөн — ишл'ийһөн...

Бу чүр тэлэффүз бир сыра исимләр үчүн дә характерикдир; мәсәлән: тәләбәйә — тәләб'ийә, ифадәйә — ифад'ийә, парчая — парч'ия вэ с.

2. С а м и т л э р и н т э л э ф ф ү з ү .

9. Чинкилтили самитләрлә битән чоһнечалы сөзләр айрылыгда тэлэффүз эдилдикдә вә бушлардан сонра самитлә башланан (һ самитиндән башга) шөкилчи вә я сөз кәлдикдә һәмин чинкилтили самитләр мүэйһөн дәрәчәдә карлашыр:

китаб(б)¹, кита(б)дан, кита(б)сатан; чора(б), чора(б)-сыз, чора(б)тохуюр, булу(д), булу(д)лар, булу(д)кәлди; гана(д), гана(д)лы, гана(д)чалыр; алма(з), алма(з)лы, алма(з)мә'дәни; аға(ч), аға(ч)дан, аға(ч)дәлән...

Г е й д: өзүндән әввәл бир сонор самит кәлиб, д, ч илэ битән төкһечалы сөзләр дә бу гайдая табедир; мәсәлән: кән(д), кән(д)дә, кән(д)мүәллими; күр(д), күр(д)дүр, күр(д)гызы; кән(ч), кән(ч)ләр, кән(ч)фәһлә, дин(ч), дин(ч)лик, дин(ч)гурулуш вэ с.

10. Рус дилиндөн алынма сөзлөрдә т самитиндән әввәл кәлән в самити ф кими тэлэффүз эдилир:

автомат — афто́мат, автобус — афто́бус, автоном — афто́ном, автопортрет — афто́портрет...

¹ Мө'тәризәдә верилән чинкилтили самитләр карлашыш шөкилдә тэлэффүз эдилир. Полиграфик чәһәтдән чәтин олдуғу үчүн һәмин сәсләри хүсуси ишарә илэ кәстәрмәк мүмкүн олмады.

11. Сөз ортасында янашы кәлән кар самитләрден икинчи-си чинкилтиләшмиш шәкилдә тәләффүз эдилир:

дәф(тд)әр, ас(тд)ар, хәс(тд)ә, кәш(фв)ийят, сеч(кк)и, кәс(кк)ин, мәс(кк)ән, тәс(кк)инлик, ич(кк)и...

12. Сону чүт самитлә битән тәкһечалы сөзләрин әксәрий-йәтиндән сонра самитлә башланан шәкилчи вә я сөз кәлдикдә, чүт самитләрден ялныз бири тәләффүз эдилир:

фә(н)дән, һә(д)сиз, хә(т)кеш, һа(г)сыз, сә(д)ләр, фә(н)мүәллими, си(р)сахламаг, хә(т)чәкмәк...

Сонор вә новлу самитләрлә битән бу типли сөзләрдә чох заман һәмнин самитләрин һәр икиси тәләффүз эдилир (бир узанан самит кими): си(рр)ләр, һи(сс)ли, һә(зз)вермәк...

13. Вурғусу сон һечасынын үзәринә дүшән рус дилиндән алынма ашагыдакы чүт самитли сөзләрдә һәмнин самитләрден ялныз бири тәләффүз эдилир:

аппарат — а(п)арат, аттестат — а(т)естат, ассистент — а(с)истент, алло — а(л)о, Эдиссон — Эди(с)он, коммунист — ко(м)унист, комиссар — ко(м)п(с)ар, режиссор — режи(с)ор...

14. Г самити сөздәки ериндән асылы олараг ашагыдакы шәкилдә тәләффүз олунур:

а) сөз ортасында ишләнән гоша г самитләриндән әввәлиничиси к' шәкилдә (г самитинин кар гаршылыгы кими) тәләффүз эдилир; тогга — ток'га, чаггал — чак'гал, һаггында — һак'гында, рәггасә — рәк'гасә, саггал — сак'гал...

б) сөз ортасында кар самитдән әввәл кәлән г самити кар тәләффүз эдилир:

нөгтә — нөк'тә, мәгсәд — мөк'сәд, нөгсан — нөк'сан, игтисади — ик'тисади, Огтай — Ок'тай, рәгс — рөк'с...

в) чохәчәлалы сөзләрин ахырында кәлән г самити, һәмнин сөзләр айрылыгыда тәләффүз эдилдикдә вә бунлардан сонра самитлә башланан шәкилчи вә я сөз кәлдикдә х кими (азачыг чинкилтиләшмиш һалда) тәләффүз эдилир:

отаг — ота(х), ота(х)да, ота(х) тутдум;
арыг — ары(х), ары(х)дыр, ары(х) гузу;
сыныг — сыны(х), сыны(х)чы, сыны(х) габ;
охумаг — охума(х), охума(х)дадыр, охума(х) лазымдыр...
г) белә сөзләрдән сонра сайтлә башланан шәкилчи вә я сөз кәлдикдә г самити г кими тәләффүз эдилир:

отаг — ота(г)а, ота(г) алдым;
арыг — ары(г)ы, ары(г) ат;
сыныг — сыны(г)ын, сыны(г) ағач;
охумаг — охума(г)а, охума(г) истәйирәм...

ғ) г илә битән чохәчәлалы сөзләрдән, о чүмләдән фе'ляп кәләчәк заман шәкилчиси олан «ачаг» вә «ячаг» шәкилчисиндән сонра ды, ди, ду, дү, мыш, миш, муш, мүш шәклиндә «иди», «имиш» көмәкчи феилләри кәлдикдә г самити енә г кими тәләффүз эдилир:

алачагды — алача(ғ)ды,
охуячагды — охуяча(ғ)ды,
алачагмыш — алача(ғ)мыш,
охуячагмыш — охуяча(ғ)мыш...

15. К самити сөздәки ериндән асылы олараг ашагыдакы шәкилдә тәләффүз олунур:

а) к илә битән чохәчәлалы сөзләр айрылыгыда тәләффүз эдилдикдә вә бунлардан сонра самитлә башланан шәкилчи вә я сөз кәлдикдә к самити й сәсинин кар гаршылыгы кими тәләффүз эдилир. Әлифбамызда бу сәси ифадә әдән хүсуси һәрф олмадыгы үчүн, буну шәрти олараг х, шәклиндә ишарә этдик. Мисаллар:

чичәк — чичә(х),ли, чичә(х), дәстәси;
үрәк — үрә(х), үрә(х),дән, үрә(х), хәстәлийи;
бәзәк — бәзә(х), бәзә(х),ли, бәзә(х), шейләри;
билмәк — билмә(х), билмә(х),лә, билмә(х), лазымдыр;
өрдәк — өрдә(х), өрдә(х),ләр, өрдә(х), баласы...

б) сөз ортасында самитләрден әввәл кәлән к самити дә х, кими тәләффүз эдилир:

төклиф — тө(х),лиф, мәктәб — мә(х),тәб, чәкмә — чә(х),мә, бәкмәз — бә(х),мәз, түксүз — тү(х),сүз...

в) к илә битән чохәчәлалы сөзләрдән сонра сайтлә башланан шәкилчи вә я сөз кәлдикдә к самити й кими тәләффүз эдилир:

чичәк — чичә(й)ә, чичә(й) ачды;
үрәк — үрә(й)и, үрә(й) агрысы;
бәзәк — бәзә(й)иц, бәзә(й) истәйир;
билмәк — билмә(й)и, билмә(й) истәр;
өрдәк — өрдә(й)ә, өрдә(й) әти...

г) к самити рус дилиндән алынма сөзләрдә өзүндән сонра инчә сайт кәлдикдә дилортасы к самити кими тәләффүз эдилир:

(к)ино, (к)илометр, ан(к)ет, тан(к)ер, Гор(к)и, (К)иев, ма(к)ет...

ғ) рус дилиндән алынма сөзләрдә һәмнин самит дикәр һалларда г самитинин кар гаршылыгы кими тәләффүз эдилир:

(к')олхоз, (к')омбайн, (к')омсомол, тан(к'), (к')луб, (к')абел, (к')ардон, о(к')тябр...

д) сөз көклөри вә әсасларында сайтлардән әввәл вә тәкһечалы сөзләрин соңунда ишләнән к самити к сәсинин кар гаршылығы кими тәләффүз әдилир:

(к)ағыз, ә(к)ин, чә(к)ич, (к)итаб, өл(к)ә, тә(к), йү(к), лә(к)...

16. Ч илә битән тәкһечалы сөзләрдән сонра дил-диш самитләри илә, йә'ни т, д, с, з, н самитләри илә башланан шәкилчи вә я сөз кәлдикдә ч әвәзинә ш тәләффүз әдилир; мәсәлән; гачды—га(ш)ды, учса—у(ш)са, Үчтәмә—Ү(ш)тәпә, үч дәнә—ү(ш) дәнә, һеч заман—һе(ш) заман...

17. Сөзүн биринчи һечасындакы ч самитиндән сонра дил-диш самити (т, д, с, з, н) кәлдикдә ч әвәзинә ж тәләффүз әдилир:

күчсүз—кү(ж)сүз, учдан—у(ж)дан, кечдир—ке(ж)дир, вичдан—ви(ж)дан, әчдад—ә(ж)дад, ке(ч) дейил—ке(ж) дейил, күч сәниндир—кү(ж) сәниндир...

18. Н самити б, м самитләриндән әввәл кәлдикдә м кими тәләффүз әдилир:

сүнбүл—сү(м)бүл, тәнбәл—тә(м)бәл, зәнбил—зә(м)бил, һәсәнбала—һәсә(м)бала, көрүнмәз—көрү(м)мәз, даянмады—дая(м)мады...

19. Тәркибиндә юмшаг л (ль) самити олан рус дилиндән алынма сөзләр, тәхминән, һәмин дилдә олдуғу кими тәләффүз әдилир; мәсәлән: Гогол—Гого(ль), начальник—нача(ль)ник албом—а(ль)бом, болшевик—бо(ль)шевик, эмал—эма(ль), Волтер—Во(ль)тер...

Сону л илә битән бу кими сөзләрә сайтлә башланан шәкилчиләр гошулдугда исә һәмин самит галын тәләффүз әдилир; мәсәлән: Гого(л)у, эма(л)ын...

20. Сон һечасы ст самитләри илә битән сөзләрдән сонра самитлә башланан шәкилчи вә я сөз кәлдикдә һәмин самитләрдән икинчиси тәләффүздән дүшүр:

достлар—дослар, үстдә—үсдә, сәрбәстлик—сәрбәслик, коммунистлар—коммунислар, сәрбәст язы—сәрбәс язы, сосялист мәдәнийәти—сосялис мәдәнийәти, «Коммунист» гәзети—«Коммунист» гәзети...

21. Сон һечасы шт самитләри илә битән сөзләрдән сонра самитлә башланан шәкилчи вә сөз кәлдикдә һәмин самитләрдән икинчиси тәләффүздән дүшүр:

күзәштсиз—күзәшсиз, тәштдән—тәшдән, күзәшт йохдур—күзәш йохдур, тәшт тапдым—тәш тапдым...

3. Бә'зи грамматик формаларын тәләффүзү

22. Шифаһи әдәби дилдә фе'лин индики заманынын инкары, мәсәлән, «алмайыр», «көрмәйир», «охумайыр» вә с. шәклиндә дейил, алмыр, көрмүр, охумур шәклиндә ишләдилир.

23. Икинчи шәхс чәмин хәбәр шәкилчиләри ики шәкилдә: һәм сыныз, синиз, сунуз, сүнүз, һәм дә сыз, сиз, суз, сүз шәклиндә тәләффүз әдилир:

тәләбәсиниз || тәләбәсиз, охуюрсунуз || охуюрсуз, билирсиниз || билирсиз, көрүрсүнүз || көрүрсүз...

24. Фе'лин хәбәр формасынын мүәййән кәләчәк заманынын биринчи шәхс тәки шифаһи әдәби дилдә ики чүр ишләдилир: алачағам || алачам, охуячағам || охуячам, кәләчәйәм || кәләчәм, дейәчәйәм || дейәчәм...

25. Үчүнчү шәхсин хәбәр шәкилчиләри олан «дыр», «дир», «дур», «дүр» шифаһи әдәби дилдә әйни заманда «р»-сыз, ды, ди, ду, дү шәклиндә дә ишләдилир:

мүәллимдир || мүәллимди, яхшыдыр || яхшыды, узундур || узунду, языбдыр || языбды...

26. Нәгли кечмиш заман шәкилчисиндән сонра икинчи шәхс хәбәрлик шәкилчиләри кәлдикдә һәмин заман шәкилчисиндәки ш самити тәләффүздән дүшүр:

кәлмишсән—кәлмисән, көрмүшсән—көрмүсән, алмышсан—алмысан, кәлмишсиниз—кәлмисиниз, көрмүшсүнүз—көрмүсүнүз, алмышсыныз—алмысыныз...

27. Исмин чыхышлыг һал шәкилчиләри олан «дан», «дән» бурун самитләри илә (н, м) битән сөзләрдән сонра нан, нән шәклиндә тәләффүз әдилир:

хырманнан, инсаннан, атамнан, сәннән, дүнәннән, сөзүмнән, үзүмнән...

28. Сайтлә битән сөзләрә «иди», «имиш» көмәкчи феилләри гошулдугда һәмин көмәкчи феилләрин әввәлинчи сайти дүшүр, сөзүн сон сайти ачыг сайт (а, ә) оларса, ә сәсинә; гапалы сайт оларса, и сәсинә чеврилди вә өзүндән сонра бир й әләвә әдилди:

алса иди—алсейди, алса имиш—алсеймиш, көрә иди—көрейди, көрә имиш—көреймиш, тәләбә иди—тәләбәйди, тәләбә имиш—тәләбәймиш, ишчи иди—ишчийди, ишчи имиш—ишчиймиш...

Мүасир әдәби тәләффүзүмүзүн чох гыса шәкилдә вердиймиз әсас нормалары башлыгча олараг бунлардан ибарәтдир. Мүәллимләримиз бу нормалара әсасланмагла, нитг мәдәнийәтинин зәрури шәртләриндән олан әдәби тәләффүзү шакирдләрә мүкәммәл өйрәтмәйә чалышмалыдырлар.

С. ЭФЕНДИЕВ
Филологи элмләри намизэди.

СҮЛЕЙМАН РҮСТӘМ ЯРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

(X синиф мұаллимләри үчүн материал)

Сүлейман Рүстәм Азәрбайчан совет ше'ринин көркәмли нүмайәндәләриндән биридир. О, 1923-чү илдән әдәби ярадычылыға башламыш, «Гызыл гәләмләр иттифагы»нын ярадычыларындан вә фәал үзвләриндән олмушдур. Сүлейман Рүстәм ярадычылығ йолу Азәрбайчан совет әдәбийяты илә үзви сурәтдә бағлы вә әлагәдардыр. Буна көрә дә орта мәктәбин V, VI, VII вә X синифләриндә Сүлейман Рүстәм ярадычылыгына вә әсәрләринин өйрәнилмәсинә кениш ер верилмишдир.

V синифдә Сүлейман Рүстәм «Чапаев», VI синифдә «Октябр ишығлары», VII синифдә «Биз коммунистләрик» вә X синифдә «Мәркәзи Комитә», «Тәбризим», «Ана вә почталйон», «Гачаг Нәби» әсәрләри кечилир.

Программа нәзәрдә тутулмуш вә дәрсликләрә дахил әдилмиш һәммин әсәрләр дүзкүн вә йүксәк кейфийәтлә тәдрис әдиләрсә, шакирдләр Сүлейман Рүстәм ярадычылыгы һаггында кифайәт гәдәр билик әлдә әдә биләрләр.

Сүлейман Рүстәм отуз илдән артығ ярадычылығ йолу кечмиш мұбариз бир сәнәткардыр. О, өз ярадычылыгы илә партиямыза, халгымыза көмәк әтмәйә чалышан партиялы шаирдир.

Бу мәгаләдә мөгсәд Сүлейман Рүстәм орта мәктәбдә тәдрис әдилән әсәрләринин тәһлилинә вермәк вә шаирин ярадычылыгындакы бә'зи сәнәткарлығ хүсусийәтләрини кәстәрмәклә әдәбийят мұаллимләринә аз-чох көмәк әтмәкдир.

Сүлейман Рүстәм ярадычылыгынын илк күнләриндән башлаярағ, ингилаби романтик шаир кими танынмышдыр. О, ени сосялист әдәбийятын көркәмли нүмайәндәси кими «Әләм-

дән нәш'әйә» адлы илк шеирләр мәчмуәсинин нәшри илә мәшһурлашмышдыр.

Китабын ады дәрин дүшүнүлмүш мә'на ифадә әдир. Сүлейман Рүстәм бу илк әсәри эйни заманда Азәрбайчан пролетар шаирләри сырасындан бир шаирин ярадычылыгына һәср әдилмиш илк китабыдыр. Китабда мугәддимә әвәзинә үч мәгалә вардыр: «Гызыл гәләмләр иттифагы» тәрәфиндән «Бир нечә сөз», Михайыл Рәфилинин «Кичик бир хатирә» вә шаирин «Өзүмдән» мәгаләләри.

Сүлейман Рүстәм һәммин мәгаләсиндә өзүнүн кәләчәк йолуну ә'лан әдир вә гаршыдакы мұбаризәләрә һазыр олдуғуну сөйләйрди:

«Мұаризләрим нә дейрләрсә десинләр. Тутдуғум доғру йолдан керә дәнмәйәчәйәм. Пролетар әдәбийяты чәбһәсиндә вар гүввәмлә чалышчағам. Күтләмизин һәятыны тәрәннүмә башлаян ени сазымын телләри, әминәм ки, гырылмаячағдыр. Чүнки:

Көнлүм күләр, ше'рим күләр, һәят күләр, әл күләр,
Севинчләрлә чырпынарағ, сазымдакы тел күләр!»¹

Сүлейман Рүстәм гәйд әтдийи бу «мұаризләр» кимләр иди? Пролетар әдәбийятынын көркәмли шаири Сүлейман Рүстәм бу шеирләр мәчмуәси кимләрин әлейһинә чеврилмишди? Шаирин өз сөзләриндән көрүндүйү кими, онун әсас дүшмәнләри мистик, әстет буржуа әдәбийятынын, чүрүмүш буржуа мәфкурәсинин мұртәчә мугәншиләри иди.

146 сәһифәдән ибарәт олан «Әләмдән нәш'әйә» китабында Сүлейман Рүстәм 1927-чи илә гәдәрки ярадычылығ мәһсулундан сечилмиш 94 шеир топланмышдыр. Бу китабда нәшр әдилмиш «Әләмдән нәш'әйә», «Бир аз да өзүмдән», «Инләдәр», «Айна габагында», «Унудулмаз бир кечә», «Комсомол гыз», «Ленинә», «Бақы», «Битмәсин» вә башга шеирләри Сүлейман Рүстәм һәлә ярадычылыгынын илк илләриндә бөйүк инкишаф йолу кечдийини кәстәрир.

Сүлейман Рүстәм 1927-чи илин февралында яздығы «Әләмдән нәш'әйә» ше'рини бу илк китабы үчүн мугәддимә адландырсағ сәһв әтмиш олмарығ. Шаирин бу илк китабынын ады тәсадуфи оларағ «Әләмдән нәш'әйә» гоюлмамышды. Шаирин:

«Ени һәят башлаяркән үзүмүзә күлмәйә,
Кечдим артығ күлә-күлә мән әләмдән нәш'әйә!»

мисралары ени һәятын нәш'ә вә севинчинин ифадәси кими сәсләнирди.

¹ Сүлейман Рүстәм, «Әләмдән нәш'әйә», Бақы, 1927-чи ил, сәһ. 7.

Шаир дүшмәнләрә гаршы мүбаризәдә өзүнүн барышмазлыгыны вә дөйүшкәнлийини «Ачыг мәктүб» адлы шеирдә дө чох айдын ифадә этмишдир. Илк дөфә «Коммунист» гәзетиндә нәшр олунан бу шеир¹ Азәрбайчан совет шаирләринин Коммунист партиясына, совет халгына вә догма Вәтәнимизә һәдсиз мәнәббәтинин, дүшмәнләрә гаршы барышмаз кин вә нифрәт һиссинин бәдии тәрздә үмумиләшдирилмиш ифадәсидир.

Сүлейман Рүстәмин «Әкәр һәрб оларса», «Гызыл әскәр», «Атлылар», «Партизан», «Чапаев» вә башга шеирлери өлкә мизи мүдафиә вә вәтәндаш мүһарибәси мөвзуларында язылмышдыр. Бу шеирләрин әсас идеясы Вәтәнә сәдагәтин, Коммунист партиясынын мүгәддәс иши уғрунда фәдакарлығын тәрәннүмүдүр.

Бу шеирләрән ән мүвәффәгийәтлисиди 1934-чү илдә язылмыш вә илк дөфә «Коммунист» гәзетиндә нәшр әдилмиш «Чапаев» дир.² Бу заманлар Д. Фурмановун мәшһур «Чапаев» адлы романы әсасында ярадылмыш «Чапаев» филми совет тамашачылары гаршысында бөйүк мүвәффәгийәт газанды. Инчәсәнәтимизин наилийәтләри вә вәтәндаш мүһарибәсинин шанлы гәһрәманы Чапаев һаггында тамашачыларын мәтбуатда чохлау гәйдләри нәшр олунурду.

С. Рүстәм дә «Чапаев» ше'риндә бөйүк халг гәһрәманынын рәшадәтини тәрәннүм әдирди.

Бу кичик шеир өз аһәнки, чошгунлуғу, мәзмун, идея вә бәдии дөйәринә көрә вәтәндаш мүһарибәси мөвзуунда язылмыш бөйүк һәмли әсәрләрлә бир сырая гоюла биләр. Шаир, Чапаевин гәһрәмәнчасына вурумасыны вә чайда, суларын гойнунда һәлак олмасыны дәрин кәдәрлә тәсвир әдир. Вәтән йолунда, халг йолунда фәда оланларын өлмәзлийини, халгын дилиндә, гәлбиндә яшадығларыны кәстәрир:

«Хейр, өлмәйиб, яшар Чапай мәним гәлбимдә,
Чапай енә атыны чапар мәним гәлбимдә.
Енә дә бу юрдумда дүшмәнләрин көзү вар, —
Фәгәт, гой билсинләр ки, бу торпагда, бу ердә,
Бу күнәшли күнләрдә, бу айлы кечәләрдә
Чапаевин ады вар, Чапаевин өзү вар!...»

Марағлыдыр ки, ше'рин формасы да мәзмунла там вәһдәт тәшкил әдир. Шаир халг гәһрәманынын мүбаризәсини, дөйүш рәшадәтини реал ифадә этмәк үчүн сәсләрин гәрибә аһәнкиндән бөйүк мәнәрәтлә истифадә әдир:

¹ «Коммунист» гәзети, 1930-чү ил, 14 июл, № 158.

² «Коммунист» гәзети, 1934-чү ил, 15 декабр, № 291.

«Чапай кечир һүчума,
Ел кими чума-чума.
Чап чайлардан, Чапайым,
Доғсун күнәшим, айым.

Чап, о чапсын, мән чапым, сән чап, гой биз дә чапағ,
Чап, кәләчәк күнләрин әлиндән севинч гапағ!»

Сүлейман Рүстәмин «Биз коммунистләрлик» ше'ри 1949-чү илин әдәби мәнсулудур. Бу әсәр Сталин мүкафатына лайиғ көрүлмүш «Ики сәһил» адлы шеирләр китабына дахил олан шеирләрән биридир. Шеирдә ики дүня, ики систем: империализм вә коммунизм дүнясы, Коммунист партиясынын рәһбәрлийи илә яранмыш совет сосялист системи илә империалист фашист агаларын иргчилиғ, милләтчилик, чаһанкирлик кими чүрүк идеялара әсасланан капиталист үсул-идарәси гаршылаңдырылыр вә бәдии-мәнтиғи дәлилләрлә капитализмин мәнви вә коммунизмин бүтүн дүняда гәләбәси әсасландырылыр.

Сүлейман Рүстәм «Биз коммунистләрлик» ше'рини чох дәрин иғтимай мәнәсы олан мисра илә башлайыр:

«Мүбаризә экиздир инсанла та әзәлдән».

Бу мисра синфи мүбаризәнин, ики систем арасындакы мүбаризәнин лабуд вә зәрури олдугуну билдирир. Шаир, хошбәхтлик, сүлһ вә азадлығ уғрундакы мүбаризәйә Коммунист партиясынын башчылығы этдийини кәстәрир.

Шеир, партиянын рәһбәрлийинә вә гүдрәтинә, дүняда сүлһ вә азадлығы тәмин этмәк мөгәсәдинә, партиянын азадлығ севән бүтүн бәшәрийәт үчүн бир маяғ олмасы мөсәләсинә һәер әдилмишдир.

И. В. Сталин йолдаш 1924-чү илдә январын 26-да II Үмумиттифағ Советләр гурултайында В. И. Ленинин вофаты мүнәсибәтилә сөйләдийи нитгиндә коммунистләр һаггында белә демийди: «Биз коммунистләр айры тәбиәтли адамларығ. Биз хүсуси бир материалдан бичилмишик. Биз, бөйүк пролетар стратекинин ордусунданых. Ленин йолдашынын ордусунданых. Бу ордуя мәнсуб олмағ шәрәфиндән йүксәк һеч бир шей йохдур. Баниси вә рәһбәри Ленин йолдаш олан партиянын үзвү адындан йүксәк һеч бир шей йохдур. Белә бир партиянын үзвү олмағ һәр кәсин һүнәри дейилдир. Белә бир партиянын үзвү олмағла әлағәдар мәшәғәт вә изтираблара таб кәтирмәк һәр кәсин һүнәри дейилдир»¹.

С. Рүстәм бөйүк Сталинин һәмийн сөзләрини хатырладығы

¹ И. В. Сталин. Әсәрләри, 6-чы чилд, сәһ. 52.

вə бу ифадələrдән бир коммунист шаир кими вəчдə кəлдийи үчүндүр ки, «Биз коммунистлəрик» ше'ринин бир ериндə языр: «Биз сөз вердик Ленинə табутунун өнүндə; Һər гəлбə мин дағ чəкəн о айрылыг күнүндə Ки, онун дүз йолуйла кедəчəйик Һər заман, Олачаг бу ордуя партиямыз командан!»

Алты һиссədən ибарət олан бу ше'рин Һər һиссəси бир əсас мəсəлəни əһатə эдир. Шаир бүтүнлүклə исə коммунизмин гəлəбəсини тəрəннүм эдир.

Əсəрдə капитализмин фашистлəшмиш мүртəчə иргчилик, миллэтчилик, мүстəмлəkəчилик, дүня үзəриндə ағалыг этмək кими чүрүк мəфкурəси чох кəскин гəлəмлə ифша олунур. Əсəрдə империализмин Шəрг өлкəлəриндə еритдийи сойғунчулуг вə хаин нийəтли сиясəти кəскин тəнғид эдилир.

Əсəрдə сүлһ вə демократия угрунда мүбаризə Һэрəkатындан да бəһс эдилир. Бурада да ики чəбһəнин мөвгəи чох айдын тəрздə охучуя чатдырылыр. Коммунистлəрин сүлһ вə демократия угрунда мүбаризəси бүтүн дүня зəһмэткешлəринин һүсн-рəғбəти вə Һəмрəйлийилə əсасландырылыр.

Əсəрдə Москвадан бəйүк мəһəббəтлə данышылыр. Москва—ингилабын бешийи, сүлһ вə демократиянын илк чарчысы, мүбариз мүдафиəчи, сəадət вə хошбəхтлийин йол кəсгəрəни, Ленин вə Сталин кими дүһаларын яшайыб яратдыгы шəһəрдир. Москва коммунизмин баш гəраркаһыдыр. Нəһайət, Москва бəйүк рус халгынын—ингилабчы халгын вəтəнидир. Азadлыг, һугуг бəрабərлийи, милли истиглалийəт, сүлһ, Һəгиги демократия, сосялизм вə коммунизм һаггында илк үрək сөзлəри бурадан, Москванын сөнмəз күнəши, дəйүнən үрəйи Кремлдən эшидилмиш вə эшидилəчəkдир. «Биз коммунистлəрик» ше'ринин идеясы белəдир.

Сүлейман Рүстəм ярадычылыгында, үмумийəтлə, Шəргə аид мөвзулар мүһүм ер тутур. О, илк ярадычылыгындан башлаяраг бу мөвзуда дəйэрли əсəрлэр яратмышдыр. Онун «Усян ярат» (1925), «Узагларда» (1926), «Узагдан кəлən сəслər» (1925), «Шəргдə май» (1928), «Һиндистан» (1931) вə башга илк шеирлəри билаваситə Шəргə, һүсусилə Чəнуби Азəрбайчана аид мөвзуларда язылмышдыр.

Чəнуби Азəрбайчан мөвзуу Сүлейман Рүстəм ярадычылыгында кетдикчə дəринлəшмиш, долғунлашмыш вə чидди инкишаф просеси кечирмишдир. Сүлейман Рүстəмин билаваситə Чəнуби Азəрбайчана аид олмаян бир чох əсəрлəриндə дə Чəнуби Азəрбайчандан бу вə я башга шəкилдə бəһс олунур. «Яхшы йолдаш», «Гачаг Нəби», «Дəрвиш», «Мəалымдыр», «26-лар» вə башга əсəрлəриндə бу һүсусийəт айдын көрүнүр.

Азəрбайчанын «Шимал» вə «Чəнуб» ады илə икийə парчаланмасы шаирин гəлбини яралайыр:

«Суя хəнчər, пычаг да вурсан айрылмаз, Һəгигəтдир, Узагдыр айрылыг биздən: үрək бирдир, бəдən бирдир».

Чəнуби азəрбайчанлыларын Һəятындан, онларын ағыр яшайышындан вə бунун сияси-ичтимай сəбəблəриндən бəһс этмəйи, бу халга азadлыгын йолуну кəстəрмəйи С. Рүстəм бир совет шаири кими өзүнүн шəрəф иши һесаб эдир.

Сүлейман Рүстəмин Вəтən мүһарибəси дəврүндə язымыш олдуғу аловлу шеирлəринин бир һиссəсини «Чəнуб шеирлəри» тəшкил эдир. Бу шеирлэр сəмими вə атəшин бир мəһəббəтин ифадəсидир. Бу шеирлəрдə идея-мəна долғунлуғу вə йүксək бəдии кейфийəт гəрибə бир аһəнкдарлыг тəшкил эдир.

С. Рүстəмин Чəнуб мөвзуунда яздыгы эн яхшы шеирлəриндən бири дə «Тəбризим» ше'ридир. Бу шеир илк дəфə «Вəтən йолунда» адлы гəзетин 1941-чи ил 17 октябр нəмрəсиндə нəшр эдилмишдир. Əз сияси лирикасы, актуаллыгы вə сəдəлийи илə Һəмин шеир Чəнуби Азəрбайчанда бəйүк мүвəффəгийəт газанмышдыр. Совет Ордусунун Чəнуби Азəрбайчанын зəһмэткеш халгы тəрəфиндən бəйүк севинчлə гаршыландыгыны тəрəннүм эдэрək шаир языр:

«Сən чыхдын гаршыма дузла, чөрəклə,
Бағындан дəрдийин күллə, чичөклə,
Икийə бөлүнмəз саф бир үрəклə...
Тəбризим, Тəбризим, аман Тəбризим,
Йох олсун башындан думан, Тəбризим!»

Шеирдə Азəрбайчанын икийə айрылмасы, Чəнуби Азəрбайчанын мүстəмлəkə һалына дүшмəси, «чанын бəдəндən айрылмасы» одлу бир диллə ифадə эдилир:

«Бүлбүл зар-зар ағлар чəмəндən айры;
Инсан дейиб-күлмəз вəтəндən айры;
Чан нечə яшасын бəдəндən айры?!
Ач үрəйини, даныш, Тəбризим,
Олум дəрдлəринə таныш, Тəбризим!»

Бəйүк Вəтən мүһарибəси иллəриндə Сүлейман Рүстəм өзүнүн онларча аловлу ше'риндə совет адамларынын нəчиб вəтəнпəрвэрлик əмəллəрини, партия вə халга олан Һəдсиз сəдағəтини мүвəффəгийəтлə ифадə вə тəрəннүм этмишдир. Онун «Ана вə почталйон» əсəри бу чəһəтдən чох характерикдир.

«Ана вə почталйон» 1942-чи илдə язылмышдыр. Шеирдə чəбһədəки оглундан мəkтуб алмаян ананын интизары вə изтирабы тəсвир эдилир. Бу шеирдə ана илə почталйонун бир-би-

рини дәрләринә шәрик олмалары чох реал вә инандырычы тәрәдә верилмишдир. Ана, мәктуб кәтирмәйән почталйондан инчийр, почталйон исә ананы дәрләндирмәмәк үчүн онун көзләринә көрүмүр. Өз дәрдини чәкә билмәйән ананы башгаларынын да мүгәддәрәты марагландырыр.

«Һеч олмаса почталйон бу һәйәтә кәләндә,
Мәктуб алаң гоншулар севинәндә, күләндә,
Оғлуну хатырлайыб севинирди ана да;
Үмумун севинчиндән пай дүшүрдү она да...»

Шеирдә бөйүк ана мәнәббәти, ана гәлби реал тәсвир әдилмишдир. Бу аличәнаб гадын, аналарымызын көзәл сифәтләрини тәмсил эдир.

Сүлейман Рүстәм һәм дә бөйүк эпик әсәрләр-поэмалар муәллифидир. Онун «Голсуз гәһрәмән» (1928), «Партизан Әли» (1933), «Кәлкәләрин рә'ясы» (1933), «Яхшы йолдаш» (1933), «Вәтән» (1947), «Гафурун гәлби» (1950) кими поэмалары совет охучуларынын мәнәббәтини газанмышдыр.

Сүлейман Рүстәмдин поэмалары ичәрисиндә «Яхшы йолдаш» әсәри хусуси ер тутур.

Поэманын әсас идеясы сосялизм чәмийәтиндәки коллективин вә коллектив әмәйин сайәсиндә инсан шүүрунун дәйишдийини кәстәрмәкдир. Шаир бу поэмасы илә Азәрбайчан совет шә'риндә илк дәфә олараг ени совет адамыны, сосялизм гуручусунун өзүнү вә онун ичтимаи әмәйини тәсвир әтмишдир. Шаир кәстәрир ки, сосялизм гуручулуғу вә коллектив әмәк шәраитиндә инсанлар шүүрча инкишаф эдир, коммунист эҳлагы сифәтләринә йийәләнирләр. Поэманын мәркәзи, ана хәттини дә бу идея тәшкил эдир.

Мил дүзү совхозунда памбыг топлаян комсомолчу Нияз зәрбәчидир, ишә яхшы чан яндырыр. Лакин әвдән, кәпч гадыны Күлханымдан алдығы мәктуб ону ики йол айрычында гоюр: ичтимаи вә фәрди марағын талеи гаршылашыр. О, тәрәддүд эдир. Бир тәрәфдән Күлханымын тә'кидли чағырыш сәсини эшидир. Бу чағырыш Ниязы ериндән ойнадыр, онун хәялы «тотух көрпәси» вә «шух севкилиси»нин янында долашыр:

«Кәлди бир-бир көзүнүн гаршысына:
О тотух көрпәси, шух севкилиси...»

Дикәр тәрәфдән исә, ичтимаи һәят, Мил сәһрасындакы памбыгчылар ону һәләлик совхозда галмаға чағырыр.

«Әли памбыгда, фәгәт кәңлү узагларда учур,
Алараг оғлуну ағушуна фикриндә, гучур...»

Белә тәрәддүд ону чинайәтә доғру сүрүкләйир. Әввалләр адынын гырмызы ләһнәйә язылмасына алышмыш Нияз, ады-

нын гара ләһнәйә дүшдүйүнү көрәркән, эйбини өртмәк үчүн «ағ памбыга гара торпаг гатыр». Нияз «иш үстүндә» тутулуру вә йолдашлыгы мәнәкәмәсинә чәлб әдилир. О, хәтчәр кими кәсән тә'нәли бахышлардан вә ағыр төһмәтләрдән сарсылыр. Өз сәһвләрини дәрк эдир вә дахили мүбаризәләрдән нәтичә чыхарараг, нөгсанларыны сәмими ә'тираф эдир.

Нияз сәһвини дүзәлтмәк вә йолдашларынын ә'тимадыны доғрултмаг үчүн мөһләт истәйир. Күлханым да коллективин бир үзвү кими, Ниязын бу сәһвиндә өз күнаһыны ә'тираф эдир вә Ниязы белә төһмәтләндирир:

«Севирәм мән сәни, йох шүбһә, фәгәт доғру сәни,
Севирәм доғру сәни, севмәйрәм оғру сәни!»

Беләликлә, поэмада инсанларын әмәйә ени мүнәсибәти мүнүм ер тутур. Сосялизм өлкәсиндә әмәйин шәрәф иши олдуғу инандырычы верилир. Сосялизм ярышы, йолдашлыгы мәнәкәмәси, ичтимаи мазәммәт, гаршылыгы алаышы вә һәр кәсин әмәйинә дүзкүн гиймәт верилмәси нәтичәсиндә совет адамларынын тәрбийәләндиийи вә мисилсиз әмәк харүгәләри кәстәрдийи поэмада яхшы верилир.

Поэмада совет өлкәсиндәки аилә мүнәсибәти: Ниязла Күлханымын гаршылыгылы мәнәббәти чох инандырычы вә реал бояларла кәстәрилмишдир. Әсәрдән мә'лум олур ки, Күлханым һәмдин мәктубу саф севкисинин тә'сири илә язмышдыр:

«Батырыб гәлбимә тез-тез гәләми,—
Язырам, яр, сәнә мән одлу язы.»

— дейә, Нияза хитаб әтмәси дә һәмдин севкинин ә'тирафыдыр. Нияз да Күлханымы эйни мәнәббәтлә севир вә бу мәнәббәтин ону сәндырмасындан коллективин йолдашлыгы көмәйи илә яхасыны гуртарыр.

Гарабағдан кәлмиш тракторчу Лейланын тәсвири әсәрин көзәл парчаларындан биридир. Кәпч комсомолчу гыз ярышда габагда кәдир, чалыб-ойнамагда да һамыны валәһ эдир. Шаир, Лейланы өз көзәллийи, әмәк гәһрәмәнлығы вә ичтимаи фәаллығы илә Совет Азәрбайчанынын там мәнәсилә азад вә хошбәхт гызларынын типик бир нүмәйәндәси кими тәсвир вә тәрәннүм эдир.

Поэмада дәрин сияси лирика вардыр. Сияси лириканын бир һиссәси Чәнуби Азәрбайчана һәср әдилмишдир. Сәфалы Мил дүзүнү көрән шаирин көзләри гаршысында Аразын о тайы—Чәнуби Азәрбайчан чанланыр. Шаир Араза хитабәд, чәнуби азәрбайчанлы сәһмәткешләрин дөзүлмәз әсарәтини, ағыр яшайышыны вә орта әсрләрә, феодализм дүнясына мәнхус керилийини көрүр, бу зүлм вә әсарәтә гаршы киң вә гәзәблә чыхыш эдир:

«Орда һагг, орда әдаләт нә кәзир,
Орда инсанлара рәвбәт нә кәзир!...»

Шаир чох һаггы оларга Аразын о тайы илә бу тайыны—
Мил дүзүнү, Совет Азәрбайчаныны мугайисә әдир. Бу мугайисә
чанлы фактларла әсасландырылыр. Шаир Совет Азәрбай-
чанынын наилийәтләрини бөйүк милли ифтихар һиссилә
тәрәннүм әдир.

Сүлейман Рүстәмн драм ярадычылығында мүнүм ер тутан
онун «Гачаг Нәби» адлы мәнзүм п'есидир. Бу әсәр илк дөфә
1940-чы илин 26 сентябрьнда Әзизбөйөв адына Азәрбайчан
Дөвләт Драм Театрында тамашая гоюлмушдур.

«Гачаг Нәби» әсәри Азәрбайчанда XIX әсрин сөнларын-
да чаризм вә ерли ағаларын зүлм вә таланчылығына гаршы
кәндлиләрин мубаризәсини тәсвир әдир. Истисмарчыларын
амансыз зүлмүндән чана кәлән зәһмәткеш кәндлиләр XIX әсрин
сонраларына доғру чаризмә, мүлкәдарлара вә милли бур-
жуазия гаршы даһа мүтәшәккил вә даһа гәтийәтлә муба-
ризә әтмәйә башлайырдылар.

Белә күтләви кәндли үсянларындан бири дә Гачаг Нәби
һәрәкаты иди. Нәби һәрәкаты чар һөкүмәтини вә ерли мүл-
кәдарлары нараһат әтмәйә билмәзди. Һәмишә олдуғу кими,
чаризм вә онун әлалтысы олан Азәрбайчан мүлкәдарлары
Нәби һәрәкатыны ятырмаг үчүн һәр чүр чиркин әмәлләрә әл
атырлар. «Гачаг Нәби» п'еси, ады дилләрдә дастан олан вә
XIX әсрин сонларында кортәбни кәндли үсянларындан би-
ринин әфсанәви гәһрәманы Гачаг Нәби һаггында яранан
дастан әсасында язылмышдыр.

П'ес йохсул кәндлиләрлә чар мә'мурлары вә ерли бәй-
ләр арасында кедән синфи мубаризәдән бәһс әдир. Әсәрдә
зәһмәткеш кәндлиләрин икигәт зүлм алтында инләдикләри
чох габарыг нәзәрә чарпыр. Бу чәһәтдән Тәһмәз, Маһмуд вә
Сәлим бәйләр даһа амансыздырлар. Тәһмәз бәй кәндлини
инсан һесаб әтмир, онун шүары беләдир: «нә гәдәр бачары-
сан кәндлини чох инчит».

«— Бу ганмаз тайфайла данышма юмшаг...

Тахылы кизләйиб верки вермәйән,

Бияра кетмәйән, гой билсин ки, мән

Ону дири-дири соярам, валлаһ,

Гой олсун һәр кәндли бу ишдән акаһ»

Әсәрдә бәйләрин чар гурулушуна арһаландығлары чох
реал кәстәрилер. Чаризмин Гафгазда вә о чүмләдән Азәр-
байчандакы зүлмкарлығы әсәрдә ярадылмыш началник об-
разы васитәсилә ифша әдилмишдир. Началникин бәйләрә

мүрачиәтлә сөйләдийи ашағыдакы сөзләр чар һөкүмәтинин
торпаг һаггындакы сиясәтинин ич үзүнү ачыб кәстәрир:

«—Тәһмәз бәй, ағалар, сизиндир торпаг...

Сизиндир, һәмишә сизин олачаг.

Нәдән горхурсунуз, билмирәм нәдән?!

Дағ кими дурмушам арһанызда мән.

Әтмә һәр сөз үчүн ганыны гара.

Торпаг истәйәни чәкдиррәм дара!»

Началникин газаматда Нәби илә сөнбәти дә бу чәһәтдән
характерикдир:

«Началник—Бир аз ачыг даныш, нә истәйирсән?

Нәби—Азадлыг, азадлыг, анчаг азадлыг!

Началник—Сәниплә данышмаг артыгдыр, артыг...

Гәбрдә керәрсән азадлығы сән».

Бу кәскин зиддийәт әсәр бою инкишаф әдир, мүәллиф
охучу вә тамашачыны инандырыр ки, кәндли күтләсинин
чаризмә гаршы олан наразылығы вә чыхышлары тәсадуфи
олмайыб вә сүлһ йолу илә һәлл әдилә билән мәсәлә дейил,
принципал, барышмаз, синфи зиддийәтләр зәрурийәтиндән
мейдана чыхмыш сияси мубаризәдир.

Нәби йохсулларын һүгүгуну мүдафиә әдир. Дастанда
олдуғу кими, биз драмада да Нәбинин өзүнү, арвадыны,
гардашыны, агасыны, йолдашларыны халгы тәмсил едән
гәһрәмәнлар кими көрүрүк. С. Рүстәм дастанын реал һадисәлә-
риндән бачарыгла истифадә әтмиш вә яхшы бир гәһрәмән-
лыг п'еси яратмышдыр.

Әсәрдә әрмәни, Азәрбайчан халғларынын достлуғу илә
янашы, Нәбинин Чәнуби Азәрбайчанда вә үмүмән Иранда
газандығы һөрмәт дә яхшы верилер.

«Гачаг Нәби» дастанынын бир сыра шәкилләриндә Нә-
би һәрәкатында бейнәлмиләл һәмрәйлик мәсәләләри тәрән-
нүм әдилер. Үчүнчү шәкилдә Туғ кәндлиси Богданын Нәби
илә көрүшү, еддинчи шәкилдә Һәчәрин әрмәни кәндиндәки
сурсатдан бәһс әтмәси, сәккизинчи шәкилдә исә баггал Хә-
лил илә арвады Лейла арасында кедән мүкалимә буну ай-
дын кәстәрир:

«Хәлил—Мән әрмәниләри салдыгча яда,

Түстүсүз, аловсуз янырам...

Лейла—Нийә?

Хәлил—Онлар көмәк әдир чүнки Нәбийә,

Она ер верирләр өз әвләриндә».

Әсәрдә ичтимаи синфи зиддийәт шәхси мәсәләләрлә
әлағадар верилер. Кәндлиләрин амансыз дүшмәни Сәлим
бәй Нәбинин нишанлысы Һәчәрә саһиб олмаға чәһд әдир.

Һәчәр дә түфәнк көтүрүб Нәбинин дәстәсинә гошулур вә онун ады дилләрдә дастан олур.

Һәчәр өз ағлы, мөһкәм ирадәси, зәриф гәлби, вәтәнпәр-вәрлийи, гәһрәмәнлығы вә чәнқавәрлийи илә нәзәри чәлб әдир. Тарихи гәһрәмәнлығы драмларындакы бүтүн гадын об-разларына нисбәтән Һәчәр Азәрбайжан совет әдәбийятында илк мубариз гадын образыдыр. Нәгигәтән, тарихи чәһәтдән дә Һәчәр Нәбинин ялныз гадыны дейил, әйни заманда онун сирдашы, дейүш йолдашы вә садиг достудур. Һәчәри Нәби-нин йолуна тәсадүф дейил, һәятдакы һүгүгсузлуг вә әдаләт-сизлийә гаршы мубаризә кәтириб чыхармышдыр. Нәбинин дәстәсинә гошуларкән Һәчәрин дедийи сөzlәр бу чәһәтдән чох дәйәрлидир:

«—Нифрәт варлығына бу чаһ-чалалын!
Мәнә түфәнк верин, бу күндән сонра
Ярынын гәлбинә вурмагчын яра.
Әлимдән кәләни әдәчәймән мән,
Нәбинин йолула кедәчәймән!»

Һәчәр Сәлим бәйлә гаршылашдыгда да өз вүгарыны итирмир, һәтта тәһгирә даһа ағыр тәһгирлә чаваб верир. Сә-лим бәйин Һәчәр тәрәфиндән өлдүрүлмәси нәзәрә алынмаз-са, тәссүфлә демәк олар ки, әсәрдә бу гәһрәмән азәрбай-чанлы гадынын дейүш мөһарәти нәзәрә аз чарпыр. Охучу ял-ныз Һәчәр һаггында сөйләнән тәрифләрни эшитмәклә кифа-йәтләnmәли олур.

Әсәрдә Нәбинин атасы Ало киши мәрд азәрбайчанлы аталарымызын нәчиб сифәтләрини өзүндә чәмләшдирмиш-дир. Онун доғма кәнди вә әви яндырылмыш, арвады өлдү-рүлмүш, өзүнә олмазын әзийәтләр верилмишдир. Ало киши бүтүн бунлар үчүн оғуллари Нәбийә вә Мөһдийә дарыл-мыр. О, сайсыз-һесабысыз дәрәдләрини сөйләдикдән сонра, оғлуну тәскин әдәрәк белә дейир:

«— Гулаг ас, көр сәнә нә дейирәм мән:
Сәнни анаң өлмүш, мәнни арвадым,
Һәр ердә намуссуз чағрылсын адым,—
Вурмасам яғынын лап үрәйиндән!»

«Ғаҗаг Нәби» бәднн чәһәтдән дә гүввәтли сәнәт әсәри-дир. Драматург бүтүн әсәр бою бир сыра мүвәффәгийәтли тәшбих, мөҗаз, кинайә вә башга бәднн ифадә васитәләрин-дән мөһарәтлә истифадә этмишдир. Буну бир нечә мисалла кәстәрәк: будур, коханын кинайә тәрзиндә ифша әдилдийи бир бейт:

«— Сәрчәни овламаг асандыр, асан,
Икидлик одур ки, дөвә вурасан.»

Бурада кинайә тәзадлар васитәсилә (сәрчә илә дөвәнин гаршылашдырылмасы илә) ярадылмышдыр.

Сәфәр киши, Вәлинин «гоча» демәсинә гаршы халг мә-сәлилә кәскин вә зәриф чаваб верир:

«Әһ... чиб-чиб өйрәдир,—бахыныз бирчә,—
Билдирки сәрчәйә бу илки сәрчә»

Анасы, Һәчәри дилә тугуб йола кәтирмәк үчүн «сүдүмү һалал әтмирәм»—дедикдә, Һәчәр зарафата салыб анасына белә чаваб верир:

«— Онда мән Нәбийә сөйләрәм, ана,
Отуз пуд сүд алыб гайтарар сана»...

Бу бәднн чавабда дәрин мө'на ифадә әдилмишдир.

Мүрсәл киши Сәлим бәйлә Нәбини мугайисә әдәркәп Сүлейман Рүстәм бу ағыллы гочанын дили илә белә тәшбих ярадыр:

«— Сәлим бәй Нәбийә бәсләсә дә кин,
Филин габағында нейләр бир чибин!»

Бурада кичик бир милчәклә бир нәһәнкин гаршылаш-дырылмасы нәтичәсиндә һәм тәзад, һәм дә мубалиғә яра-дылмышдыр. Нәби яраланаркән она:

«Кичик бир күлләдән йыхылармы дағ?»
демәси дә мүвәффәгийәтли бәднн ифадәдир.

Әсәрдә чохлу мигдарда мөҗаз сөzlәр ишләдилмишдир ки, бунлар чанлы халг дилиндән ше'рә кәтирилмишдир.

«Гулагым сиздәдир... началник, сөйлә».

яхуд:

«Чыхыб һәр тәрәфдән көбәләк кими,
Дүшмәнләр һүрүрдү гарт көпәк кими...»

Азадлығын гансыз вә мубаризәсиз мүмкүн олмадығыны ифадә әтмәк үчүн шаир енә дә тәбиәтә, тәбиин һадисәләрә мұраҗиәт әдәрәк һикмәтли вә марағлы бир мугайисә ярадыр:

«Дәниз далғаланмаз, мәнчә, туфансыз,
Дейиниз: азадлыг олармы гансыз?!»

Нәбинин дүшмәндән интигам алмаг үчүн анд ичдийини ифадә әдән мисралара фикир верәк: Нәби, Сәлим бәйә гар-шы мейдан охуяраг дейир:

«— Нәбийәм сөзүмү дейирәм гыса:
Бөркдә таньярлар мәрди, икиди...
Чевирмәсәм онун тоюну яса,
Мәнә һарам олсун анамын сүдү...»

Көрүндүйү кими, мүәллиф гәһрәмәнынын гәзәбини чох йығчам вә кәскин бир шәкилдә ифадә әтмәйә мүвәффәг ола билмишдир.

«Гачаг Нәби» мәнзүм драмы Азәрбайчан совет драматургиясынын мүвәффәгийәтли әсәрләриндәндир. Әсәрин мөвзуу Азәрбайчан халгынын кечмишиндән алынмыш олса да, мүәсир һәятымызла әлагәләндирилмишдир. Әсәрдә вәтәнпәрвәрлик, хәлгилик вә реал һәят әсас вә башлыча ярадычылыг үсулу кими өзүнү габарыг һалда көстәбир.

«Гачаг Нәби» пәси Сүлейман Рүстәмин драматуркия ярадычылыгындакы мүвәффәгийәтини көстәрән дәйәрли бир әсәрдир.

☆

Сүлейман Рүстәм ярадычылыгынын бәди и чәһәтдән әләмәтдәр хүсусийәти онун сияси лирик шеирләр мүәллифи кими танынмасыдыр. Сияси лирика онун ярадычылыгында әсас вә башлыча хүсусийәтдир. Чүнки сияси лирика, сияси идеянын бәди тәрздә тәрәннүм әдилмәсидир.

С. Рүстәмин сияси лирикасы рус совет әдәбийятынын ики бөйүк нүмайәндәсинин: Горки вә Маяковскинин тәсири илә инкишаф әдир.

Азәрбайчан совет язычыларындан М. Камски «Маяковски Бақыда» адлы мөгаләсиндә В. Маяковскинин Азәрбайчан совет шаирләринә көстәрдийи әмәли көмәкдән бөйүк миннәтдарлыгла бәс әдир.

М. Камски һәмнин хатиратында В. Маяковскинин кәнч Азәрбайчан шаирләри илә мүсаһибә заманы онларын әсәрләриндәки нөгсанлары нечә тәнгид этдийини вә онлара ичтимаи һәятла баглы олан ярадычылыг йолуну көстәрдийини конкрет мисалларла тәсвир әтмишдир.

В. Маяковски кәнч Азәрбайчан совет шаирләри илә мүсаһибәләриндән бириндә демшидир:

«Бақыда, нефт шәһәриндә яшайырсыныз. Амма чичәкләрдән, улдузлардан, ала көзләрдән язырсыныз. Шаирләр көһнә тәгвимлә яшай билмәз, дөфәләрлә тәрәннүм әдилмиш шейләрдән яза билмәзләр. Мәкәр сиз совет нефтинин гохусуну дуймурсунуз? Тәзә гәсәбәләри, электрик трамвайыны, бағчалары, бағлары көрмүрсүнүз? Бәс сизин ше'риниздә бүтүн бунлары гуран инсанлар һаны?»¹

В. Маяковски кәнч Азәрбайчан шаирләринә тәкчә мүсаһибәләр йолу илә тәсир әтмирди. О, өз мүбариз трибунлуғу, ичтимаи фәаллыгы, садәлийи вә башга нәчиб сифәтләри илә кәнч шаирләри тәрбийәләндирди. О, өз аловлу шеирләрини онлара охуюр, фәһләләр арасына кедир, мөдәһләрдә, фәһлә клубларында вә башга ичтимаи ерләрдә чыхыш әдир, кешиш охучу күтләсини динләйир, истәһсалаты өйрәнир, бир

¹ «Литературный Азербайджан» журналы, 1940-чы ил, № 4—5, сәһ. 75

сөзлә өз ярадычылыгыны халгла сых сурәтдә бағлайырды.

М. Горки дә белә әдирди. Кешинш әмәкчи күтлә илә, чанлы һәятла белә сых әлагә Азәрбайчан кәнч совет шаирләрини ени рунда тәрбийәләндирди, онларын дөврүн теләбләринә сәс верә биләчәк шаирләр кими етигимәсинә сәбәб олурду. М. Горкинин вә В. Маяковскинин ярадычылыг йолу совет шаирләри үчүн нәчиб ән'әнәйә чеврилди.

С. Рүстәм дә өз ярадычылыгында мүтәрәғги рус мәдәнийәтиндән, М. Горки вә В. Маяковски ярадычылыгындан өйрәнән сәнәткардыр. Онун ярадычылыгында рус совет әдәбийятынын, хүсусилә, В. Маяковски ярадычылыгынын дәрин тәсири вардыр. Бу чәһәти шаир һәлә «Әләмдән нәш'әйә» китабында да гәйд әдирди. С. Рүстәм Горки вә Маяковскидән өйрәндийини дәнә-дәнә, ифтихар һисси илә дейир.

В. Маяковски ярадычылыгына олан мүнасибәтини С. Рүстәмин 1936-чы илдә язмыш олдуғу «Формализм вә натурализм әлейһинә» адлы мөгаләсиндә даһа айдын көрүрүк:

«Мән шәхсән 1927-чи илдә онунла Бақыда яхындан таныш олдуғдан сонра, онун шеирләрини севмәйә, ону чидди охумаға башладым... Маяковскини охумамағ, онун бөйүк сәнәткарлыг тәчрүбәсиндән истифадә әтмәмәк бөйүк гәбәһәтдир. Маяковскиләр бизим ше'римизә чох ениликләр верди. Вахтылә биз әдәбийятымызда пантүркизм, мүсават әһвалруһийәсинә маяковскиләрин, безыменскиләрин шеирләриндән илһам аларағ атәш ачырдыг. Биз һамымыз һәлә охуюруг, өйрәнирик, бунеуз да йүксәлиш ола билмәз»¹.

С. Рүстәм бүтүн ярадычылыгы бою В. Маяковски сәнәткарлыгындан өйрәнмиш вә истифадә әтмишдир. С. Рүстәм, Маяковскинин шеирләриндәки маһийәтә вә мүндрәчәйә хүсуси фикир вермишдир. Маяковски әсәрләриндәки мүәсирлик, актуаллыг, коммунист тәрбийәси иши уғрунда бәди дилдә тәблиғатчылыг, шеирдә новаторлуғ, бәди үстүнлүйү бәзәкли сөзләрлә дейил, дәрин мә'на васитәсилә яратмағ, фикир вә идея айдынлыгы С. Рүстәм ярадычылыгында өз тәсирини айдын көстәрир.

«Һечдир битәрәф сәнәт, һечдир битәрәф шаир, һечдир битәрәф нәмә, һечдир битәрәф шеир»².

Шаир, халга вә Вәтәнә хидмәт әтмәйи мүгәддәс бир вәзифә билир. Шаирин совет вәтәнпәрвәрлийи һисси илә долу

¹ «Әдәбийят гәзети», 1936-чы ил, 1 май, № 10.

² С. Рүстәм, «Сечилмиш әсәрләри», Бақы, Азәрнәшир, 1947-чи ил, сәһ. 117.

олан онларча ше'риндә вә бөйүк һәчмли әсәрләриндә бу чә-
һәт—сияси лирика чох бариз ифадә олунмушдур.

С. Рүстәмн чох севдийн вә мүнвәффәгийәтлә тәрәннүм
әтдийн мөвзулардан бири Коммунист партиясы вә онун рәһ-
бәрләридир. О, һәлә 1924-чү илдә, илк ярадычылыг илләрин-
дә «Карандашым гырбылды» ше'риндә В. И. Ленинн өлүмү
тә'сири нәтижәсиндә гәләминнн сынмасыны кәдәрлә хәбәр ве-
рирсә, ярадычылыгынын сонракы дөврүндә, Ленинн «Шимал-
дан доғмуш күнәш» («Күнәш» ше'риндә), Сталинн исә
«Лениннн өлмәз сәси» («Сталин» ше'риндә) адландырыр.

С. Рүстәм бүтүн шеирләриндә доғма Коммунист партия-
сына һәмишә садиг олдуғуну сәмими тәрздә кәстәрә бил-
мишдир.

С. Рүстәмн әсәрләриндә комсомол вә кәччилик дә кениш
ер тутан башлыча мөвзулардан биридир. «Дөйүш», «Сәс»
әсәрләрини о, биләваситә комсомола иһаф вә һәср әтмиш-
дир. С. Рүстәм өзүнү һәмишә комсомол сырасында кәрүр:

«Мәним доғма комсомолум, мәним доғма гардашым,
Мән сәнинлә олачағам йүзү кечсә дә яшым».

С. Рүстәмн сияси лирикасында вәтәнпәрвәрлик вә со-
вет милли ифтихары һиссиннн тәрәннүмү ардычыл сурәтдә
давам вә инкишаф әтдирилр.

О, совет вәтәнпәрвәрлийини вә совет милли ифтихарыны
садәчә оларат мүнәкимә йүрүтмәк, мүлаһизә сөйләмәк тәрзилә
дейил, образлар вә һадисәләр фонунда верир.

С. Рүстәмн сияси лирикасында бөйүк рус халгы, мүтә-
рәгги рус мәдәнийәти, әзәмәтли Москва, даһи сәнәткар
А. С. Пушкин, М. Горки вә В. Маяковски образлары да өз
бәди ифадәсини тапмышдыр. С. Рүстәмн «Бузларын үстүн-
дә баһар» (1928), «Маяковски» (1930), «Горки» (1936),
«Ленин шәһәринә» (1941), «Сталинград» (1942), «Москва»
(1947), «Пушкинә» (1949), «Рус ше'ринә алгыш!» (1949),
«Доғма пайтахт» (1954), «Бир мәсләкли, бир байрағлы мил-
йонларыг биз» (1953) кими шеирләри онун рус халгынын
ингилаби фәалийәтинә вә мүтәрәгги, габагчыл мәдәнийә-
тинә һүсн-рәғбәтини вә миннәтдарлыгыны кәстәрир. «Пуш-
кин» (1936) ше'риндә о, өзүнү фәхрлә Пушкиннн охучусу вә
төләбәси адландырыр.

М. Горки вә В. Маяковски һаггында да шаир белә бир
мәфтунлуғла вә дәрнн миннәтдарлыг һиссилә данышыр. Ша-
ирин, хусусилә, сон шеирләриндә рус халгынын зәһмәткеш
бәшәрийәт гаршысындакы хиләскарлыг хидмәти, ингилаби
мүбаризәдә байрағдарлыгы вә мүтәрәгги мәдәнийәт алә-

минд ки бөйүк наилийәтләри сәнәткарлығла тәрәннүм әдил-
мишдир. Москванын бөйүк хиләскарлыгы һаггында шаирин
—«Дүня алт-үст оларды Москва олмасайды,

Аналар сач йоларды Москва олмасайды»—мисра-
лары һәят һәгигәтини көзәл ифадә әдир.

С. Рүстәмн сияси лирикасында өлүб кетмәкдә олан ис-
тисмарчы синифлә, дирчәлән, бой атан, сияси һакиммийәти
өз әлиһә олан вә я алмағ үчүн кәскин мүбаризә апаран зәһ-
мәткеш синиф арасындакы барышмаз зиддийәтин бәди
ифадәси әсас ер тутур.

«Биздә һәмишә һәятда бир шей өлүб кедир. Лакин өлән
сакигликлә өлмәк истәмир, өз яшамасы уғрунда мүбаризә
әдиб өзүнүн вахты кечмиш ишини мүдафиә әдир.

Биздә һәмишә һәятда ени бир шей доғур. Лакин доғу-
лан сакигчә доғулмур, сәс салыр, гышгырыр вә беләликлә
өз яшамағ һүгүгуну мүдафиә әдир...

Бизим инкишафымызын әсасыны көһнәлик илә енилик
арасында, өлмәкдә оланла доғулмағда олан арасындакы
мүбаризә тәшкил әдир».

С. Рүстәмн бүтүн әсәрләриндә бу әсас мәсәлә—өләнлә
яранан арасындакы мүбаризә диггәт мәркәзиндә олур. С. Рүс-
тәмнн шеирләриндә буржуа милләтчиләри, мүсаватчылар,
пантүркист-панисламист вә һәр чүр дүшмәнләрә гаршы ба-
рышмаз мүбаризә өз гидасыны бурадан алмышдыр. Шаирин
үмумийәтлә Шәрг, хусусән Чәнуби Азәрбайчан һаггындакы
шеирләри дә беләдир.

Сияси лирикада бәди ифадәнин гүввәтли олмасы әсас-
дыр. Чүнки әсәрин дәрнн тә'сирли олмасы үчүн тәкчә мөвзу-
ун сияселийи, актуаллыгы вә мүасирлийи кифайәт дейилдир.

С. Рүстәмнн шеирләри башлыча оларат Азәрбайчан мил-
ли ше'риндә әсас форма олан һечә вәзниндә язылмышдыр.
О, һечә вәзнинн, демәк олар ки, бүтүн нөвләриндән мөһа-
рәтлә истифадә әтмишдир. һәтта, Маяковскиннн тә'сирилә
сәрбәст формада да шеирләр язмышдыр.

С. Рүстәм бир сыра шеир вә гәзәлләрини, һәтта «Яхшы
йолдаш» кими бөйүк поэмасыны да әруз вәзниндә язмыш-
дыр. Әлбәттә, әруз вәзниндә шеир язмағ Азәрбайчан совет
әдәбийятында нә енилик, нә дә габагчылығдыр. Лакин әруз
вәзниннн Азәрбайчан әдәбийятында кениш ййылмыш йүнкүл
вә садә формалы бәһрләриндән истифадә әдәрәк бир сыра
дәйәрли әсәрләр язмасы С. Рүстәмнн ярадычылыгында мүәй-
һән дәрәчәдә ер тутур.

С. Рүстәм әрүз вәзинин әсасән һәзәч вә рәмәл бәһрләриндән чох истифадә этмишдир. Һәр ики бәһр Азербайжан әдәбийятында кениш яйылмыш, асан язылан вә охунан йүңкүл бәһрләрдир.

«Яхшы йолдаш» поэмасы рәмәл бәһри илә язылмышдыр. Бурада рәмәл бәһринин үч шәклиндән истифадә эдилмишдир. Поэманын чох һиссәси рәмәл бәһринин классик Азербайжан әдәбийятымызда кениш истифадә эдилмиш «Фәйлатүн, фәйлатүн, фәйлүн» шәклиндә язылмышдыр. Рәмәл бәһринин бу шәкли тәһкийә үчүн мүнәсибдир. Бу бәһр вә онун шәкилләри сакит вә юмшаг, сәлис аһәнкдә олдугу үчүн она «Сәлим бәһр» дә дейлир. Бурада да шаир сөзләрин аз парчаланмасына чалышмышдыр. Мәсәлән:

Фәйлатүн	фәйлатүн	фәйлүн
Гочаман көй — дә булутлар		рөгән
Таблодур һәр — яна дәнсән —		бахсан...

Әсәрин даһа ойнаг вә динамик парчаларында исә рәмәл бәһринин йүңкүл бир шәклиндән истифадә эдилмишдир:

Мүфтәйлүн	мүфтәйлүн
Әрзи ишыг	ландырачаг,
Өлкәдә шам	яндырачаг
Бог, көпүр,	даш, Аразым,
Мән сәнә йол	даш, аразым!
Ишдә чевик	ләр, Аразым!
Болшевик	ләр, аразым!

С. Рүстәмн шеирдә ишләтдийн бәди ифадәләр онун сечдийн мөвзу вә өзүнүн дүнякөрүшү илә үзви сурәтдә әләгәдардыр. О, классик әдәбийятымызы севән, ондан өйрәнән халг шаиридир. Классик ше'римиздәки бәди ифадә тәрзләрини С. Рүстәм олдугу кими, тәглиди тәрздә ишләдә билмәзди. Онун шеирләриндә һәр шейдән габаг новаторлуг өзүнү көстәрир. Шаирин әсәрләриндә һәм классик ше'римизин ениләшдирилмиш тәрәвети, һәм дә совет әдәбийятында тамамилә ени яранмыш бәди вүс'әт вардыр.

С. Рүстәмн әсәрләриндә ишләдилән тәшбиһ, истиарә, мәчәз, мүбалигә, тәзад, тәкрир, тәсвир, гафийә, афоризм (һикмәтамиз сөзләр), чинас вә саир бәди ифадә васитәләри орижинал олдуглары кими, һәм дә тә'сирли вә чалбәдичидирләр. Умумийәтлә, С. Рүстәм бәди сөз васитәләрини ядда яхшы галан, тәбиәтдә тез-тез мүшаһидә эдилән һәят һадисә, һәрәкәт вә варлыглардан сечир. Бу чүр сечилмиш бәди ифадәләр, тәгдим эдилән образ, һадисә вә әйвәләтә охучунун асанлыгла тәсәввүр вә дәрк әтмәсинә сәбәб олур.

С. Рүстәмн һәмн мүвәффәгийәтли чәһәтинә аид бир нечә мисал қестәрилсә, мүлаһизәмиз айдынлашмыш олар:

«Ана вә почталйон» ше'риндә аная мәктуб кәтирән почталйонун образыны яратмаг үчүн шаирин ишләтдийн тәшбиһ марагылдыр:

«Көрдүләр ки, почталйон әлиндә мәктуб кәлир,
Элә бил чайнагында гаргал ов тутуб кәлир»,

«Кечәнин романтикасы» ше'риндә шаир ятмадыгыны истиарә васитәсилә көзәл ифадә этмишдир:

«Бу ятмыш күчәләрдә бу кечә мәнәм айыг»

Сүлейман Рүстәмн ишләтдийн мәчәзлар да орижиналдыр. Бу мәчәзлар әсасән чанлы халг дилиндән алыныр. Шаир һәмн мәчәзи сөзләри инсан кими, чанлы мәхлуғ кими тәгдим эдир. Даһа доғрусу, һәмн мәчәзи сөзләрин көмәйилә чанлы сурәтләр вә я ени кейфийәтли варлыг яранмыш олур. Бә'зән дә бу мәчәзлар мүбалигә чевридиләр. «Яхшы йолдаш» поэмасында Күлханымн Нияза яздыгы мәктубда сәми мәнәһбәт белә ифадә эдилмишдир:

«Батырыб гәлбимә тез-тез гәләми
Язырам, яр, сәнә мән одлу язы!»

С. Рүстәмн яратдыгы тәзадлар да орижинал вә тә'сирлидир. Бу тәзадлар бә'зән әсәрләринин мөвзу илә әләгәдар олараг сурәт, һадисә вә әйвәләтләрин өз ичәрисиндәдир. Булар мүртәчә—мүтәрәгги, зүлм—әдаләт, мүһарибә—сүлһ, әсәрәт—азадлыг, көһнәлик—енилик, хаин—садиғ, дүшмән—дост кими тәзадлар васитәсилә верилмишдир.

С. Рүстәмн шеирләриндә чансызлары чанландырма вә дилсизләри нитләндирмә васитәсилә дә йүксәк тә'сирли бәди ифадәләр ярадылмышдыр:

«Көрәсән кечә гулаг асачагмы сөзүмә?

Кечәнин гулагына: «Күндүз кәлир, гач!» дедим...»

С. Рүстәмн шеирләриндә тәкрир дә мәнәрәтлә ишләдилмишдир. «Чапаев» әсәриндә ше'рин мөвзуну вә Чапаевин гәһрәмәнлыгы илә әләгәдар олараг «Ч» вә «П» сәсләри олан чохлу сөзләр ишләдилмишдир. Бурада «чап» сөзү ики мисрада едди дөфә тәкрар эдилсә дә, мүхтәлиф мәнәда ишләндийн үчүн ше'рин бәди вә мәфкүрәви дәйәрини гат-гат артырыр:

«Чап, о чапсын, мән чапым, сән чап, гой биз дә чапаг;
Чап, кәләчәк күнләрин әлиндән севинч гапаг!»

С. Рүстәм, шеирләриндә һикмәтамиз сөзләрин—афоризмләрин яранмасына хүсуси фикир верир. Бу ифадәләр чох заман аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләрә чевридиләр:

«Чайлар түнд ахса да боғмаз дәнизи» (сәһ. 376)

«Карандашым ғырылды—ше'рим ярымчыг галды».

Сүлейман Рүстәм, Азәрбайчан чанлы халг дилиндән, бу дилин инчәликләриндән мәнһарәтлә истифадә әдир.

Сүлейман Рүстәмнин ярадычылығы 30 илдән артыг бир инкишаф йолу кечмишидир. Шаирин ярадычылығы даһа долгун вә мәнсуллар бир дөврә гәдәм гоймушдур. Әлә бу севиңдиричи факты гөйд әтмәк кифайәтдир ки, 1949-чу илдә нәшр әдилмиш «Ики саһил» адлы шеирләр мәчмуәси үчүн она Сталин мұкафаты лауреаты кими йүксәк ад верилмишидир.

«Ики саһил» әсәриндә шаирин ярадычылығы бою ифадә вә тәрәннүм әтдийи мөвзулар даһа йүксәк сәнәткарлыг, дәрин сияси-мәфкурәви кәскинликлә ифадә олунур.

Сүлейман Рүстәмнин 1950-чи илдә нәшр әдилән «Гафурун гәлби», 1951-чи илдә нәшр әдилмиш «Сүлһ нәғмәләри» вә 1953-чү илдә нәшр әдилмиш «Һәят нәғмәләри» адлы шеирләр мәчмуәси дә онун ени ярадычылыг мәрһәләсинин мұвәффәгийәтли әдәби мәнсулудур.

Азәрбайчан совет әдәбийятынын ән габагчыл нүмайәндәләриндән вә баниләриндән бири олан С. Рүстәмнин бу күнүн тәләбләринә даһа мұвәффәгийәтлә чаваб верә биләчәк ени-ени бәдийи әсәрләр ярадачағына биз тамамилә әминик.

3. ТАҒЫЗАДӘ

Филоложи әлмләри намизәди, досент.

САДӘ ЧҮМЛӘНИН БӘ'ЗИ ХҮСУСИЙӘТЛӘРИНӘ ДАИР

Мәктәбдә апарылан мұшаһидәләр кәстәрир ки, садә чүмләнин синтактик тәһлилиндә мұәллимләримиз бә'зи чәтинликләрә раст кәлирләр. Бу чәтинликләр ән чох тәркибиндә мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама бирләшмәләри олан чүмләләрин тәһлилиндә мейдана чыхыр. Нәмин чәтинликләри гисмән арадан галдырмаг үчүн бу мөгаләдә мұәллимләримизә нәзәри чәһәтдән мұәййән көмәк кәстәрмәк мәгсәдини гаршыя гоймушуг.

Мәсдәр, чүмләдә ики чүр: асылы вә мүстәгил хусусийәтә маликдир. Чүмләдә өзүндән сонракы бир сөзлә янашы ишләдилиб, бир анлайышы ифадә әдән мәсдәр асылы адланыр; бу чүр асылы мәсдәр янашдыгы сөзлә бирликдә бир чүмлә үзвү олур. Мүстәгил мәсдәр исә чүмләдә һәр һансы бир үзв ола билир, һәтта бә'зән һал-һәрәкәт мазмунуну даһа чох сахлайыг, әсас феил кими өзүндән әввәлки сөзләри идарә әдир вә бирләшмәләр ярада билир.

Асылы вәзийәтдә олан мәсдәрләр дә өз нөвбәсиндә бир нечә ерә бөлүнүр:

1. Исмин адлыг һалында әсас вә мүстәгил феил илә янашы ишләдилән мәсдәрләр, мәсәлән:

О, азадлыг йолунда вурушанларын сырасында (дурмаг) истәйирди. (Ә. Садыг).

Бу мисалда «дурмаг» мәсдәри әсас феил илә (истәйирди) янашы ишләдилмишидир. Чүмләдә бунларын һәр икиси (дурмаг истәйирди) бир үзв (хәбәр) олур.

2. Чох вахт ол, әт, бил вә с. кими феилләрлә янашы ишләдилән мәсдәрләр, мәсәлән:

Памбыг әлә бир биткидир ки, ону әкмәклә кифайәтләнмәк олмаз. Ону бәсләмәк, бечәрмәк лазымдыр. (Ә. Вәлиев). Бу мисалда «кифайәтләнмәк» мәсдәри «ол (маз)» фе'ли илә бирликдә

ишлэдилмишдир. Чүмлөдө бунларын һәр икиси (кифайәтләнмәк олмас) бир үздүр (хәбәрди).

3. Тәйини сөз бирләшмәсинин тәркибиндә олан мәсдәр, мәсәлән:

Охумағын файдасы чохдур.

Бу мисалда «охумағын» мәсдәри асылы олуб, тәйини сөз бирләшмәсинин (I тәрәфи) «файдасы» (II тәрәф) сөзү илә бирликдә чүмләнин мүбтәдасыдыр.

Кәтирилән мисаллардан вә изаһатдан бу нәтичәләри чыхармаг олар:

а) феил илә янашы ишләдилән мәсдәрләр икинчи дәрәчәли әһәмийәтә маликдир;

б) биринчи тәрәфи мәсдәр олан мүрәккәб феилләрдә мәсдәр анчаг әшя мәзмуну ифадә эдир;

в) биринчи тәрәфи мәсдәр олан мүрәккәб феилләрин әсас фе'ли (II тәрәфи) заман, шәхс, форма вә с. шәкилчиләри гәбул эдир;

г) тәйини сөз бирләшмәсиндә әкәр мәсдәр I тәрәфдә ишләдилирсә, енә дә асылы олур вә әшя мәзмуну үстүнлүк тәшкил эдир;

д) тәйини сөз бирләшмәсиндә әкәр мәсдәр II тәрәфдә ишләдилирсә, мүстәгил олур вә һал-һәрәкәт мәзмуну үстүнлүк тәшкил эдир.

Бүтүн бунлар мәсдәрин ики хусусийәтиндән (әшя вә һал-һәрәкәт мәзмуну дашымасындан) ирәли кәлир.

Мүстәгил мәсдәрләр чүмлөдә мүхтәлиф үзвү ифадә эдә билир:

1. Чүмлөдә мүбтәдә ериндә ишләдилән мәсдәрләр, мәсәлән: **Шаир олмаг, тәбиәтин бу көзәллийини тәрәннүм эдә билмәк** бөйүк сәадәтдир. (С. Рәһимов)

Бу чүмлөдә **шаир олмаг** вә **тәрәннүм эдә билмәк** мәсдәрләри чүмләнин мүбтәдасы ериндә мүстәгил ишләдилмишдир.

2. Чүмлөдә хәбәр ериндә ишләдилән мәсдәрләр, мәсәлән: **О, шакирдләрә үзүнү тутуб деди ки, сизин вәзифәниз охумагдыр** (С. Рәһимов).

Бу мисалда **охумаг** (дыр) мәсдәри чүмләнин хәбәри ериндә мүстәгил ишләнмишдир.

3. Чүмлөдә икинчи дәрәчәли үзв ериндә ишләдилән мәсдәрләр, мәсәлән:

а) Биз яхшы билирик ки, совет адамынын әли ән бош сәһраны белә чәннәтә дөндөрмәйә гадирдир.

б) Онлар нечә күн иди ки, даглары, ямачлары, дәрәләри долашыб, мә'дәнә су чыхармаг үчүн йоллар ахтарыдылар.

в) Мән онун үзүнә баханда билдим ки, балыг тутмаг иши мүвәффәгийәтлә кечмишдир.

Биринчи чүмлөдәки дөндөрмәйә мәсдәри чүмлөдә тамамлыг, икинчи чүмлөдәки чыхармаг мәсдәри «үчүн» гошмасы илә бирликдә зәрфлик, үчүнчү чүмлөдә исә һәтта тәйин ериндә ишләдилмишдир.

Бу чүмләләрдә «дөндөрмәйә», «чыхармаг» вә «тутмаг» мәсдәрләри фе'лә мөхсус һал-һәрәкәт мәзмунуну итирмәликләри үчүн, өз нөвбәсиндә «чәннәтә» (I мисалда), мә'дәнә (II мисалда), «балыг» (III мисалда) сөзләрини идәрә эдирләр.

Беләликлә: а) чүмлөдә мүстәгил ишләдилән мәсдәр чүмләнин һәр һансы бир үзвү (истәр баш, истәрсә икинчи дәрәчәли үзвү) ола билир;

б) чүмлөдә мүстәгил ишләдилән мәсдәрләр башга үзвләри идәрә эдә билир.

Көрүндүйү үзрә мәсдәрләрин синтактик әһәмийәти бөйүкдүр. Мәсдәрләрин белә чохәһәтли грамматик характери онун һәм феил кими һал-һәрәкәт, һәм дә исим кими әшя мәзмуну дашымасы илә әлағәдардыр.

☆

Феилдән дүзәлдилән бә'зи сифәтләрдә һал-һәрәкәт (феил) мәзмуну олса да, әшянын әләмәт вә кейфийәгини (сифәт) билдирдийи үчүн чүмлөдә анчаг сәдә бир үзв һалында ишләдилиб (сәдә сифәтләр: **ағ, сары, узун** вә с.) өзүндән әввәлки үзвләрлә бағлы ола билмир. Мәсәлән: Гүдрәтли сосялист дөвләти олан вә **ярадычы** гүввәләри чошуб-дашан Совет Иттифагы коммунизмә доғру мүвәффәгийәтлә ирәлиләйир. Бу чүмлөдә «ярадычы» фе'ли сифәти анчаг «гүввәләри» тамамлыгыны тәйин эдир, сәдә сифәтләр кими өзүндән әввәлки сөзләрлә бағлы ола билмир.

Феилдән дүзәлән бә'зи сифәтләрдә исә һал-һәрәкәт мәзмуну даһа үстүн олур. Бу фе'ли сифәтләрдә өзүнү көстөрән заман, нөв вә бә'зән дә шәхс мөфһумлары онларын чүмлөдәки вәзифәсини гисмән мүрәккәбләшдирир, белә ки, бу чүр фе'ли сифәтләр чүмлөдә тәйин ериндә ишләндийи һалда, башга тәйин билдирән сөзләрдән фәргли олараг, өзүндән әввәлки икинчи дәрәчәли үзвләри идәрә эдә билир. Мисаллара кечәк:

1. Зәрифә бөйүк ворушдан галиб чыхмыш әскәр кими сәғлам, мөһкәм бир юху илә ятырды (С. Рәһман).

Бу чүмлөдә тәйин ериндә ишләнән фе'ли сифәтләри нәзәр-дән кечирәк:

«Бөйүк» фе'ли сифәти «ворушдан» тамамлыгыны; «галиб чыхмыш» фе'ли сифәти исә «әскәр кими» зәрфлийини тәйин эдир. Бурада «бөйүк» сөзүнүн феилдән дүзәлдилмәсинә бахмая-

раг, фе'лэ хас олан заман, шәхс, нөв әләмәтләрини өзүндә сахла-
мадығы үчүн сәдә (әсли) сифәтләр кими өз әтрафына башга
үзвләри топлая билмәмишдир. Лакин «ғалиб чыхмыш» фе'ли
сифәти фе'лә мәхсус әләмәтләрә малик олдуғу үчүн «вуруш-
дан» тамамлығыны идарә эдир.

Демәк, бу чүмләдәки «вурушдан» тамамлығы чүмләнни
әсас фе'ли (ятырды) хәбәринә дейил, фе'ли сифәтлә ифадә
олунан (ғалиб чыхмыш) тә'йининә аиддир.

2. Рәсмн ичлас гуртардыгдан сонра, Мәммәд ә'лан әтди
ки, инди дә мангалар арасында бағланан сосярыш шәртләри
имзалана чагдыр. (Ә. Вәлиев).

Бу чүмләдәки «бағланан» фе'ли сифәти «сосярыш шәрт-
ләри» мүбтәдасынын тә'йинидир. Бурада «инди дә» «мангалар
арасында» зәрфликләри чүмләнни «имзалана чагдыр» фе'ли
хәбәринә дейил, «бағланан» тә'йининә аиддир.

3. Таһир ишыглар ичиндә үзән бу нәһәнк шәпәрә бахдыг-
ча һейрәтдән көзләри бөйүйүрдү (Һ. Мәһди).

Бу мисалдакы «үзән» фе'ли сифәти «ишыглар ичиндә» сөз
бирләшмәсини өзүнә табе эдиб, мүрәккәб бир үзв—фе'ли сифәт
бирләшмәси («ишыглар ичиндә үзән») әмәлә кәтирмишдир. Бу
бирләшмә «шәһәрә» тамамлығынын мүрәккәб тә'йинидир.

Бә'зән фе'ли сифәтләр сөз бирләшмәләринин икинчи тәрә-
финә аид олур; мәсәлән:

«Шакирдин яздығы дәфтәр сәркийә көндәрилди». Бу чүр
бирләшмәләрдә II тәрәф шәхс сонлуғу гәбул эдир. Бә'зән тәрә-
фин йийәлик һал шәкилчиси дүшүр. Мәсәлән: Мән (мәним)
анама яздығым мәктүб вахтында көндәрилди. Бу чүмләдә «яз-
дығым» фе'ли сифәти бир тәрәфдән «мәктүб» мүбтәдасынын
тә'йинидир; дикәр тәрәфдән «анама» тамамлығыны өзүнә табе
әтмишдир. Бурада ким суалына чаваб олан «мән» сөзүнү ай-
рыча чүмлә үзвү һесаб әтмәк олмас.

Чүмләдә фе'ли бағламанын әсасән ашағыдакы ики хүсу-
сийәти даһа тез нәзәрә чарпыр.

1. Фе'ли бағламалар чүмләдә башга бир феил илә янашы
ишләдилиб, фе'лә хас олан тәрз категориясыны ярадыр, йә'
ни ишин башланмасы, давамы, битмәсини вә с. кәстәрир, мәсә-
лән: ишләйиб гуртарды, чыхыб кетди.

2. Фе'ли бағлама, зәрф кими, чүмләдә фе'ли хәбәрә аид
олуб, бә'зән тәкликдә, бә'зән идарә әтдийи сөзләр илә бир-
ликдә зәрфлик ериндә ишләдилер.

Чүмләдә әсас фе'ли хәбәрлә янашы ишләдилән фе'ли бағ-
ламалар чох заман чүмләнни мүрәккәб үзвү олур, мәсәлән:

Дөврүмүздә сүлһ угрунда мүбаризә азадлыг угрунда мү-
баризә илә гайнайыб говушмушдур. (М. Ибраһимов).

Бурада «гайнайыб» фе'ли бағламасы «говушмушдур» фе'-
ли илә бирликдә чүмләнни мүрәккәб хәбәридир.

Чүмләдә әсас фе'ли хәбәрдән сыра ә'тибарилә узагда
дуран фе'ли бағламалар мүстәгил олур, чүмләнни мүәййән
бир үзвү (икинчи дәрәжәли үзвү) вәзифәсини дашыйыр, өзүн-
дән әввәл кәлән сөзләри идарә эдә билер, мәсәлән:

Фәрман уста илә худафизләшиб, машындан дүшдү. (Ә.
Садыг)

Бу мисалда «худафизләшиб» фе'ли бағламасы тәрзи-
һәрәкәт зәрфлийидир, өзүндән әввәл кәлән «уста илә» тамам-
лығыны идарә эдир.

Фе'ли бағламалар, фе'ли сифәтләрдә олдуғу кими, исмин
адлыг һалында олан сөзләрлә бирликдә чүмләнни мүрәккәб
бир үзвү ола билер, мәсәлән:

Мүһазирәчи комсомол катиби илә бәрәбәр ичәри кирәндә,
һамынын көзү она зилләнди. (Һ. Мәһди).

Бу мисалда «кирәндә» фе'ли бағламасы «мүһазирәчи»,
«ичәри» вә башга сөзләри өзүнә табе эдәрәк, һәмни сөзләрлә
бирликдә чүмләнни заман зәрфлийи вәзифәсиндә ишләнмиш-
дир.

Гайыглар айна сулары ярараг ирәлиләдикчә, әлә бил дәниз
кери чәкилир (Һ. Мәһди).

Бу чүмләдә «гайыглар айна сулары ярараг» фе'ли бағлама
бирләшмәси мүрәккәб бир үзв кими чүмләнни заман зәрфли-
йидир.

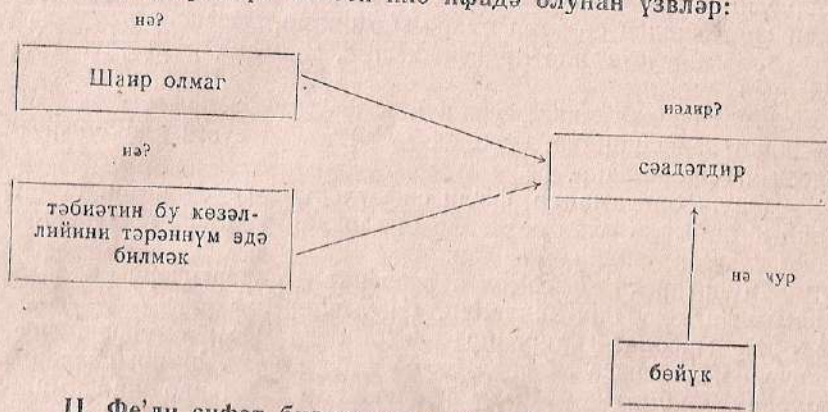
Демәк, бу чүмләләрдә «мүһазирәчи» вә «гайыглар» сөз-
ләри адлыг һалда олмасына бахмаяраг, чүмләнни хәбәри илә
бағлы олмадылары үчүн мүбтәдә дейилдир; һәмни сөзләр
икинчи дәрәжәли үзв вәзифәсини дашыян фе'ли бағлама бир-
ләшмәләринин тәркиб һиссәсинә дахилдирләр. Бу чүр фе'ли
бағлама бирләшмәси дахилиндәки сөзләрә фе'ли бағламая көрә
чүмләнни бу вә я дикәр үзвү ады верилер. Мәсәлән: юхары-
дакы мисалда «сулары» тамамлығы «ярараг» (фе'ли бағла-
масынын тәләби үзрә) исмин тә'сирлик һал шәкилчисини гәбул
әтмишдир.

Фе'ли бағлама шәкилчиләрини әсасән үч нөвә бөлмәк
олар; заман, сәбәб-нәтичә, тәрзи-һәрәкәт. Булардан башга
фе'ли бағламаларда да бә'зи мүхтәлиф әләмәтләрин инчә
бир изи ола билер. Белә һалларда бир гайда олараг, һансы
әләмәт үстүлүк тәшкил эдирсә, о әләмәтин ады верилмәли-
дир.

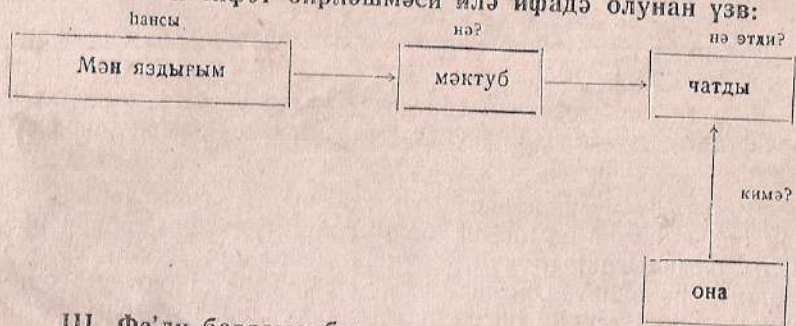
Мәгаләнің һәчминдән асылы олараг бурада бүтүн инчә әләмәтләре аид мисаллар вермәк мүмкүн дейилдир.

Мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама бирләшмәләринин чүмләдәки грамматик маһийәтини ашағыдакы схемаларда да көрмәк олар.

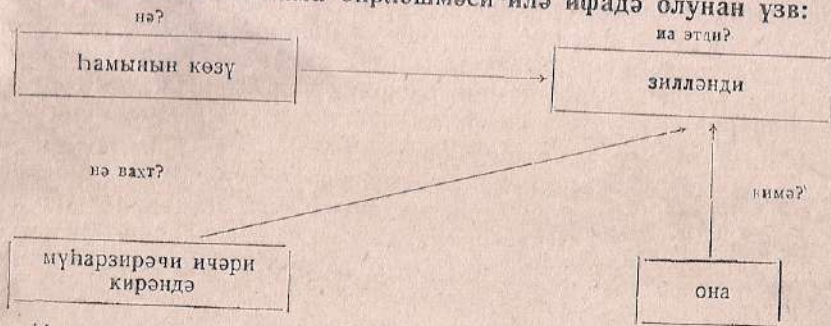
I. Мәсдәр бирләшмәси илә ифадә олуан үзвләр:

II. Фе'ли сифәт бирләшмәси илә ифадә олуан үзв:

III. Фе'ли бағлама бирләшмәси илә ифадә олуан үзв:

Мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама бирләшмәләринә бә'зи дилчиләр будаг чүмлә, яхуд чеврилмиш чүмлә адыны вермишләр. Бу чүр сәһв бир нәтичә әсасында һәтта сәдә чүмлә илә мүрәккәб чүмлә арасында һүдуд олмадығыны белә иддиә әдәнләр олмушдур. Һалбуки бу бирләшмәләри һәгигәтән мүстәгил чүмлә һесаб әтмәк олмаз. Вуну әсасландырмаг үчүн мисаллар үзрә ашағыдакы мүғайисәни апармаг кифәйәт әдәр.

1. Телли онун һәятында әлә бөйүк вә дәрин бир яра иди ки, мүаличәсинә һеч бир үмид йох иди.

2. Телли онун һәятында мүаличәсинә һеч бир үмид олмаян бөйүк вә дәрин бир яра иди.

Биринчи мисалдакы чүмлә тә'йин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Икинчи мисалдакы чүмлә исә сәдә чүмләдир, «мүаличәсинә һеч бир үмид олмаян» фе'ли сифәт бирләшмәси онун мүрәккәб тә'йинидир.

Биринчи мисалда ики чүмлә (баш вә будаг) олдуғу һалда, икинчи мисалдакы сәдә чүмләнин тәркибиндә олан фе'ли сифәт бирләшмәсиндә (мүаличәсинә һеч бир үмид олмаян) чүмләйә хас олан айрыча бир мә'на ифадә әдилмәси, биткинлик, мүстәгил предикатиклик вә һәтта интонасия йохдур.

Ю. ЗЕЙНАЛОВ

Азербайжан Элли-тэдгигат педа-
гогика институтунун элми ишчиси.

ШАКИРДЛӘРИН ХӘТТИ ҮЗӘРИНДӘ ЧИДДИ ИШ АПАРМАЛЫ

Көзәл вә айдын хәтт шакирдләрин савад дәрәчәсинин йүк-сәлмәсинә чох тәсир эдир. Сәлигәли вә көзәл язан шакирд һәмшә дәфтәринин тәмиз галмасына вә язысында сәһв олмасына чалышыр.

Язынын көзәллийи һүснхәт дәрсләринин дүзкүн апарыл-масындан асылыдыр. I, II, III синифләрдә һүснхәт дәрси она көрә апарылыр ки, ушаглар һәрфләрин дүзкүн язылмасыны өйрәнсинләр вә өйрәндикләрини күндәлик язы ишләриндә тәт-биг эдә билсинләр. Буна көрә дә һүснхәт дәрсләриндә ша-кирдләрә һәрфләрин дүзкүн, көзәл вә айдын язылмасы вәр-диши ашылаамалыдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр язы кикиенасына лазыми гәдәр әһәмийәт вермирләр. Бу мүәллимләр язы кики-енасыны ялһыз дәфтәрин тәмиз сахланмасындан ибарәт олду-гуну дүшүнүрләр. Дәфтәрин тәмиз сахланмасы әсас шәртләр-дән биридир. Лакин бундан башга язы кикиенасы үчүн бир сыра шәртләр дә вардыр ки, (көзәл, айдын, тәмиз вә дүзкүн язы вәрдиши алмаг, шакирдин сағламлыгыны тә'мин әтмәк үчүн яхындан көрмәнин гаршысыны алмаг, онурга сүмүйүнү вә чийилләрин әйри олмасына йол вермәмәк вә с.) бунлары нә-зәрә алмамаг мүмкүн дейилдир.

Мүәллим, шакирдләрдән дөрд ил мүддәтиндә бүтүн дәр-сләрдә (тәбиидир ки, ушаглар языя башларкән) язы кикиена-сынын көзләнилмәсинә диггәт етирмәләрини тәләб әтмәлидир. Бу тәләбләр ашагыдакылардан ибарәт олмалыдыр.

Биринчиси: 1) отураркән бөдән элә вәзийәттә сахланыл-малыдыр ки, көвдә илә партанын кәнары арасында 2—3 см мәсафә олсун, дөш партанын ғырағына сөйкәнмәсин; 2) аяг-ларынын пәнчәсини партанын аягалты тахтасына (әкәр аягалты тахта йохдурса, дөшәмәйә) сөйкәмәлидир; 3) элә отурмаг ла-зымдыр ки, көвдәнин гуршаг һиссәси ичәрийә батсын (дәрин-

лөшсин); 4) әлләри партанын үстүнә элә гоймалыдыр ки, чийилләр бәрәбәр вәзийәттә дурсун, хүсусилә сол чийин салланмасын вә дирсәкләрә көвдәнин арасындакы мәсафә 8—10 см-дән артыг олмасын; 5) баш азачыг габага вә ашағыя доғру әйилмәлидир.

Мәктәблиләр һәр бир язы дәрсиндә бу беш гайдая рияәт әтмәлидирләр. Язы кикиенасынын илк тәләбләри олан бу гай-далары бир сыра мүәллимләр өз күндәлик ишләриндә тәтбиг эдирләр. III. Әлизадә (178 нөмрәли мәктәб), К. Ханбәйли (84 нөмрәли мәктәб), Г. Мүфтәһәддинова (208 нөмрәли мәктәб) вә башгалары һәр бир язы дәрсиндә бу гайдаларын шакирд-ләр тәрәфиндән еринә етирилмәсинә чох фикир верирләр. Бу мүәллимләр һәмшә языя башларкән вә язы просесиндә ушаг-ларынын дүзкүн отурмаларына диггәт етирдикләриндән ушагла-рын өвләри сағлам, хәтти көзәл, язылары айдын вә сәлигәли олур; һамы бир нәфәр кими языр; мүәллимләр дә, шакирдләр дә нүмунәви дәфтәр сахламага чалышырлар; дәфтәрләрә ба-хавда адама элә кәлир ки, бүтүн язылар бир нәфәр тәрәфин-дән вә өзү дә бирчә күндә язылмышдыр.

Икинчиси: гәләми әлдә дүрүст тутмалы вә сағ әли дүзкүн вәзийәттә сахламалыдыр.

Бә'зи мәктәбләрдә язы заманы синфи нәзәрдән кечирир-кән ушагларын мүхтәлиф шәкилдә отурмаларыны вә мүхтә-лиф шәкилдә гәләм тутмаларыны мушаһидә эдирсән. Онларын шәһадәт бармағы үчбучаг шәклиндә гәләмин үстүндә йыра-ланыр, баш бармаг шәһадәт бармагла мөвази дурмаг әвәзинә, гәләм баш бармага вә бә'зән дә орта бармага истинад эдир, гәләмин юхары башы сағ чийинә тушланмаг әвәзинә, башга сәмтә йенәлмиш олур. Лакин көзәл хәтт угрунда мүбаризә апаран мүәллимләр илк язы тә'лиминдән ушагларә өйрәдир-ләр ки, гәләми баш вә орта бармагларын арасына алсынлар, шәһадәт бармағы гәләмин үстүнә йүнкүлчә гойсунлар. Онлар һәр бир язы дәрсиндә шакирдләрин әлини тәмрин әтдирир, гәләм тутма гайдасыны йохлайыр, сонра языя башлайырлар. Шакирдләр яхшы билдрләр ки, гәләм бармаглар арасында дү-рүст сахланымдыгга онуң юхары башы мүтләг сағ чийинә доғ-ру тушланмалыдыр.

Язынын кейфийәти шәһадәт бармағын һансы вәзийәттә дурмасындан чох асылыдыр. О, гәләмин үстүндә үчбучаг шәк-линдә дейил, ярымовал шәклиндә дурмалы, һәрф элементлә-рини язаркән, лазым кәлдикдә, гәләмә тәзийг әтмәлидир. Әлин юмшаг һиссәси кағызын үстүндә, овуч исә яна дейил, кағыза тәрәф бахмалыдыр. Гәләм ялһыз бу вәзийәттә олдуғ-

да, онун юхары башы саг чийинэ гаршы дурмуш олар ки, бу да хэттин маиллийи үчүн чох мүһүм шэртлөрдөн биридир.

Саг элин һансы вэзийётдэ олмасындап данышаркэн, билэйин дэ һэрэкэтини унутмамалыдыр. Шакирдлэр башлы-башына бурахылдыгда голун дирсэк һиссэсини вэ билэйи өзлэри истэдиклэри истигамэтдэ һэрэкэт этдирирлэр, нэтичэдэ һэрфин маиллийи позулур (һэрфин маиллийи тэхминэн 60 дэрчэ олмалыдыр), шэкли тэһриф олунур вэ нэтичэдэ эйбачэр язылар эмэлэ кэлдир ки, бу да язы просесинэ манеэ төрөдир. Тэчрүбэли мүәллимлэр белэ һаллара эсла йол вермирлэр. Олар ушаглара бир чох тэмринлэр васитэсилэ өйрөдирлэр ки, дирсэк партанын кэнарына мөһкэм япышыр, язаркэн элин юмшаг һиссэси дирсэклэ бирликдэ саға догру сүрүшүр. Шакирдлэр һэр бир язы дэрсиндөн эввал белэ тэмринлэр этмөклэ мүәййән вэрдиш газанмалыдырлар.

Үчүнчүсү: һүснхэт тәлиминдэ һэрфлэрин мүәййән өлчүдэ язылма гайдасыны нэзэрдән гачырмамалы, хүсусән хэттин маиллийи көзлөнилмәлидир.

Мәлум олдугу үзрә бүтүн дүзүнә язылан һэрф элементлэри саг тэрәфә маил шэкилдэ олур. Бу принципи көздәмөк үчүн мүәллим ушаглара язы заманы дөфтэрин истэвилән вэзийётдэ гоюлмасыны чидди сурөтдэ өйрөтмәлидир. Белэ ки, шакирдлэр язаркэн дөфтэрин ашагы күнчүнү дөшүн ортасына туш гоймалы вэ маил хэтлэрин үзәриндэ язмагы бачармалыдырлар. Бу исә бүтүн һэрф элементлэринин бир бэрәбөрдэ маил олмасыны тәмин эдир.

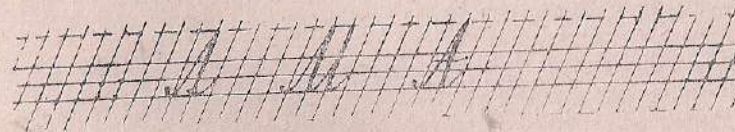
Хэттин маиллийиндән данышаркэн, нөгтә илэ язылан һэрфлэрин дэ эһәмийётини нэзэрә алмаг лазымдыр. Вэ'зән мүәллимлэр нөгтәни эһәмийётини нэзэрә алмыр, онун һарада вэ нечә язылмасына диггәт етирмирлэр. Нөгтә һэрфин башланмасыны вэ я гуртармасыны көстөрмөклэ бэрәбәр, о, һэрфин габарыг, айдын вэ там олмасыны көстөрир.

Әкәр нөгтә илэ башланан кичик һэрф (мәсәлән, **Л**, **М**) вэ я нөгтә илэ гуртаран бөйүк һэрф олурса, биз гәләми ики дөфә даирәләндиририк. Эввалчә, нөгтәдән сонра, сола догру кичик бир даирә эдир, сонра гәләми саға тэрәф һэрэкэт этдирэрөк, ярымовал языб, юхары апарырыг.

Маил хэтт үзәриндэ нөгтә илэ язылан һэрфлэр кичик ярымовал тәшкил эдир. Мүәллим билмәлидир ки, хэттин көзәл олмасы үчүн нөгтәдән сонра кәлән бу кичик ярымовал түк хөтдән ибарәтдир (һәм кичик, һәм дэ бөйүк һэрфлөрдә). Бунунла янашы нэзэрә алмаг лазымдыр ки, нөгтә илэ гуртаран бөйүк һэрфлөрдә кичик ярымовал гоншу даманын аз һиссәсини тутур вэ нөгтә маил хэттин үстүндә гоюлур.

А, Л, М һэрфлэриндэ нөгтә даманын ортасында гоюлур, кичик ярымовал исә маил хэтти кәсиб, юхары догру галхыр.

Тэчрүбэли мүәллимлэр ишин бу чөһөтинә чох диггәт етирир, язынын көзәллийини сахламаг үчүн, шакирдлэрә бу гайдалары өйрөдирлэр. Мүәллим язы башламаздан эввал ушаглара мүрачиэт эдиб дейир:

— Букүн бөйүк **Л** һэрфини язачагыг. Бөйүк **Л** һэрфи үч һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссә—нөгтә; икинчи һиссә—ашагыдан азча даирәләниб, юхары галхан түк хэтт; үчүнчү һиссә исә, юхарыдан ашагы эһән вэ ашагыдан даирәләнән дүз хөтдир (изаһ эдә-эдә тахтада көстөрир). Диггәтлэ бахын, мән нөгтәни даманын ортасында гоюрам (тахтада көстөрир), сонра ашагыдан кичик даирә вуруб, тәбашири явашча юхары апарырам, буна түк хэтт дейирлэр, сонра да шәһадәт бармагымы азча сыхыб тәбашири ашагы чөкөрөк дүз хэтт язырам, даманын күнчүнә аз галмыш даирәләндирирәм. Инди дейиш көрүм, нөгтәни һарада гоймаг лазымдыр? (нөгтәни даманын ортасында гоймаг лазымдыр). Сонра нә этмәлидир? (гәләми ашагыдан даирәләндириб, юхары апармалыдыр. Буна түк хэтт дейилдир). Сонра нә этмәлидир? (сонра гәләми азча сыхыб, ашагы чөкмәли вэ ашагыдан даирә вурмалыдыр).

Бу һазырлыгдан сонра мүәллимин тапшырыгы илэ шакирдлэр гәләмлэрини көтүрүр, дөфтэрин кэнарындан ики дама бурахыр, үчүнчү даманын ортасында эввалчә бир нөгтә гоюрлар. Мүәллим синфи кәзиб шакирдлэрин яздыгларыны йохлайыр, сонра икинчи вэ үчүнчү һиссәлэри яздырыр. Беләликлэ дэ ушаглар нөгтә илэ башланан һэрфлэрин дүзкүн вэ гөшәнк язылмасыны өйрәнирлэр.

Програмда көстөрилдийи кими бүтүн кичик вэ бөйүк һэрфлэр чәтнлик дэрчәсинә көрә кенетик гайдада дүзүлмүшдүр. Кенетик гайдая уйгун олараг, кичик һэрфлэр беш, бөйүк һэрфлэр исә, дөрд група бөлүнүр (һүснхэт програмына бах).

Үмумийятла, гейд этмәк лазымдыр ки, кичик һәрфләр үч әсас элементдән (дүз чизки, овал вә ярымовалдан) ибарәтдир, бөйүк һәрфләре исә бунлардан башга ики элемент дә эләвә олунур (ләпә вә далғалы чизкиләр). Мүәллимин вәзифәси шакирдләре беш әсас вә бир нечә эләвә элементин (нөгтә, дү-йүн, түк хәтт вә с.) дүзкүн язылмасыны өйрәтмәкдир.

Юхарыда көстәрилән беш чизкинин ичәрисиндә ән мү-һүм ери дүз чизки тутур (юхарыдан ашағы тәзийглә язылан элемент). Хәттин көзәллийи вә я әйбәчәрлийи бу чизкидән чо-х асылыдыр. Бә'зи мүәллимләр исә буну нәзәрә алмыр вә дүз чизкинин язылма гайдасыны ушагларга изаһ едә билмирләр, нәтижәдә исә шакирдләрин хәтти пинти вә әйбәчәр олур.

Тәчрүбәли мүәллимләр I синиф шакирдләринә дүз чизки-дән ибарәт олан һәрф элементини ашағыдакы гайда үзрә беш әмәлийятда өйрәдирләр:

- 1) перону маил хәттин юхары күнчүндә гоюя;
- 2) перону элә сыхын ки, чизкинин юхары башы сиври ол-масын;
- 3) азачыг фасилә верин;
- 4) перону маил чизкинин үстү илә ашағыя доғру чәкин;
- 5) ашағы күнчә аз галмыш перону саға дөндәриб, даирә вурун.

Бу мүәллимләр ушагларда вәрдиш ярадыңча гәдәр һәр күн языдан әввал онларын әлини тәмрин әтдирир, һәр бир язы дәрсиндә бу беш әмәлийят үзәриндә иш апарырлар. Бунлардан икинчиси әсасдыр, чүнки ялныз гәләмә тәзийг әдилдикдә чиз-кинин баш һиссәси сиври олмур вә элементин галынлыг дәрә-жәси көзләнир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу беш әмәлийят тәлимин илк дөврләриндә апарылыр, сонралар бу әмәлийят үчә (1-чи, 2-чи вә 4-чү) вә даһа сонралар исә, бирә (2-чийә) әндирилләр. Икинчи әмәлийяттын әһәмийәтини баша дүшән мү-әллимләр шакирдләринин яхшы хәтлә язмаларына наил олур-лар.

Бә'зи мүәллимләр даирә вурулан бөйүк һәрф элементлә-ринин язылмасына лазыми гәдәр фикир вермәдикләри үчүн, шакирдләр буну көзәл язмағы бачармырлар. Шакирдләр һәр бир һәрфин һансы элементләрдән әмәлә кәлдийини вә һәр һан-сы бир элементин нечә язылмасыны яхшы билмәлидирләр.

Мә'лум олдуғу үзрә юхарыдан даирәләнән бөйүк һәрф эле-менти 16-дыр: И, Ш, Ч, Ц, Э, З, Х, Ж, У, Y, P, B, Г, П, Т, Б. Бу һәрф элементләринин язылмасыны яхшы билмәдикчә көзәл хәтлә язмаг мүмкүн дейилләр.

Бу һәрф элементләриндәки даирәләнмә үч һиссәдән иба-рәтдир: 1) сағ тәрәфдән тәзийглә башланан ярымовал (бу, бир

күнлүк айын учларына охшайыр); 2) маил хәттин ашағы күн-чүндән юхары галхан ярымовал; 3) юхары күнчү кәсиб, әсас дүз элементлә бирләшән ярымовал (мәсәлән, И, Ш кими һәрф-ләрдәки баш элементин юхары даирәси). Шакирдләр чалыш-малыдырлар ки, биринчи ярымовал (сағ тәрәфдән тәзийглә башланан даирәнин бир һиссәси) маил хәтлә тәвази дурсун вә онун ашағы күнчүнә тохунараг, юхары галхсын вә һәм дә маил хәтлә биринчи вә икинчи ярымовал арасындакы мәсафә бәра-бәр олсун.

Юхарыдан даирәләнән 16 бөйүк һәрф элементләриндән башга, нөгтә илә ашағыдан даирәләнән бөйүк һәрфләр дә вардыр, бунлар 17-дир: Б, В, Г, З, Н, К, Қ, П, Т, Х, Ё, Р, Ф, Ж, Э, У, Ю. Бу даирәләнмә дә үч һиссәдән ибарәтдир: бунларын бири әсас элементлә бирләшиб, маил хәттин күн-чүндән кечән кичик даирәдән, икинчиси түк хәтдән ибарәт олуб, сол тәрәфдәки даманын аз һиссәсини тутан ярымовал-дан; үчүнчүсү исә маил хәттин үзәриндә гоюлан нөгтәдән иба-рәтдир.

Шакирдләре көзәл хәтлә язмағы өйрәтмәк истәйән мүәл-лим һәр бир һәрфин, онун һәр бир элементинин формасыны вә язылма гайдасыны яхшы билмәли, сөзләрдәки һәрфи һәрф-лә бирләшдирмәйи бачармалы вә бүтүн бирләшмә нөвләрини яхшы билмәлидир.

Бу мәсәләләр әсас әтибарилә мүәллимин язы дәрсинә ях-шы һазырланмасы вә дәрси дүзкүн апармасы илә һәлл олу-на биләр.

Бә'зән элә олур ки, мүәллим I—II синифләрдә ушагларга көзәл, айдын язмағы, тәмиз дәфтәр сахламағы өйрәдир, ла-кин III вә хүсусән IV синифдә буна әһәмийәт вермир, беләлик-лә дә ушаглар пинти язмаға адәт әдирләр.

Шакирдләрин көзәл хәтлә язмалары, сәлигәли дәфтәр сах-ламалары уғрунда мүбаризә апаран мүәллимләримиздән Л. Нәчәфова (19 нөмрәли мәктәб), P. һачызадә (17 нөмрәли мәктәб) вә башгалары дәрс дедикләри синифдән вә апардыг-лары язы нөвүндән асылы олмаяраг, һәминә языдан габаг шакирдләрин дүзкүн отурмаларына, гәләми дүрүст тутмала-рына, дәфтәр гоюлушуна вә с. дигтәг етирир, бөйүк һәрфләрин язылма гайдасыны онларын ядына салыр, мүрәккәб олан вә кол-лографик чәһәтдән чәтин язылан һәрфләри тахтада языб көс-төрир вә ялныз бундан сонра языя башлайырлар.

Мә'лум олдуғу үзрә IV синифдә хүсуси һүснхәт дәрси көчилмир. Лакин бу, һеч дә о демәк дейилләр ки, IV синиф ша-кирдләри язы кижкенасыны позуб, өзләри истәдийи кими язсын-

лар. Тэчрүбә көстөрүр ки, шакирдләр юхары синифләрә кечдикчә һәрфләрин язылышына «рөвнәг» верир, һәрә өз истәдийи кими языр, һәрфләрә эйбәчәр шәклә салырлар. Бә'зи мұәллимләр бунун гаршысыны алмадыгларындан шакирдләрин хәттиндә мұхтәлифлик эмәлә кәлир, һәтта бир чох язылары охумаг олмур.

Мәктәбдә язы кикиенасынын позулмасынын башлыча ики сәбәби вардыр: 1) ашагы синифләрден башлаяраг, язы тә'лиминин дүзкүн гурулмаасы вә 2) мұәллимин һәр ил синиф дәйишмәсидир.

Биринчи нөгсанын арадан галдырылмасы мұәллимдән асылдыр. Һәркаһ мұәллим I синифдән башлаяраг язы тә'лимини дүзкүн апарарса, язы кикиенасына лазым олан тәләбләрн еринә етирәрсә, шакирдләр бүтүн тә'лим илләри мүддәти яхшы язмага адәт әдәр вә онларда көзәл язы вәрдиши яранар.

Икинчи нөгсанын арадан галдырылмасы исә мәктәб рәһбәрләриндән асылдыр. Әкәр мәктәб рәһбәрләри мұәллимдәрд ил бир синифә (I—IV кими) тәһким әдәрсә, онда мұәллим дә өз ишинә мәс'улийәтлә янашараг даһа шакирдләрин пис язмаларынын сәбәбләрини башга мұәллимин үзәринә йыхмага чалышмаз.

Тэчрүбә көстөрүр ки, I синифдән IV синифә гәдәр дәрә дәйиш мұәллим өз шакирдләринин язысы үзәриндә систематик иш апарыр, бу мұәллимин шакирдләрә һеч вахт пис хәтлә язмырлар. Чүнки мұәллим I—II синифдә өйрәтдийи язы режимини о бири синифләрдә дә унутмур, ону кет-кәдә мөһкәмләндирирләр. Әлә буна көрә дә шакирдләрин хәтти көзәл, дөфтәрләрә сәлигәли олур.

Язынын көзәллийини тә'мин әтмәк үчүн юхарыда көстөрилдийи кими партада дүзкүн отурмағын бөйүк әһәмийәти вардыр. Шакирдләр синифдән-синифә кечдикчә парталар да онларын боюна мүнәсиб олмалыдыр. IV синифдә язы режиминин позулмасы сәбәбләриндән бири дә шакирдләрин парталарда дүзкүн ерләширилмәмәсидир. Бир чох мәктәбләрин IV синиф шакирдләрә I—II синифләрин парталарында отурурлар. Айдын мәсәләдир ки, 11—12 яшлы IV синиф шакирди бөй э'тибарилә 7—8 яшлы ушагдан фәрглидир. Бунлар боюна уйғун кәлмәйән партада отуруркан, язы режиминә лазым олан отурмаг гайдаларыны көзләйә билмир, әйри, янакы отурур язы кикиенасына лазым олан шәртләрә көзләйә билмирләр.

Шакирдләрин көзәл вә айдын язмалары үчүн үздән көчүрмәнин дә бөйүк әһәмийәти вардыр. Шакирдләр язы нүмү-

нәсинә бахыб үзүнү көчүрдүкдә хәтләрә көзәл олур. Бә'зи мұәллимләр язылышы мұрәккәб олан вә шакирдләр тәрәфиндән гөшәнк язылмаян һәрфләрә аид (Д, Б, В) бир нечә сөз языр, шакирдләр буну дөфтәрләринә көчүрүрләр.

Үздән көчүрмәдә язы тахтасы вә тәбаширин ролуну да нәзәрдән гачырмаг олмаз. Шакирдләрә язы тә'лими башлыча олараг, мұәллимин өз әли илә тахтада яздыгы нүмунәләр вә ситәсилә верилир. Шакирдләрә һәрфин гурулушу вә онун нечә язылмасы илә таныш әтмәк үчүн мұәллим онун нүмунәсини языб, тахтада әяни көстөрмәлидир. Бу чәһәтдән дә язы тә'лиминдә тахтанын вә мұәллим хәттинин бөйүк әһәмийәти вардыр.

Тэчрүбә көстөрүр ки, тәбаширлә тахтада көзәл вә айдын язан мұәллимин шакирдләрә дә гөшәнк вә сәлигәли язырлар. Чох тәәссүф ки, ибтидай синиф апаран бә'зи мұәллимләр тахтада гөшәнк язмыр вә язынын көзәллийини позурлар, бу да шүбһәсиз ки, ушагларын язысына тә'сир әдир, онлар да пинти язмага өйрәнирләр, һәтта бә'зән шакирдләрин языларыны охумаг олмур.

Мұәллим өзү көзәл вә яхшы язы вәрдишинә малик олмалы вә бу вәрдиши шакирдләрә ашыламалыдыр. Бунун үчүн еканә вәситә язы тахтасыдыр.

Тахтада тәбаширлә көзәл язмаг истәйән мұәллим өзү, ашағыда көстөрилән гайдада бир сыра чалышмалар апармалыдыр:

- 1) бир-бирилә бәрәбәр мөсәфәдә олан үфүги, шагули вә маил назик, йоғун хәтләр чәкмәк;
- 2) мұхтәлиф шәкилдә фигурлар чәкмәк үзәриндә чалышмалар (үчбучаг, дөрдбучаг, квадрат, даирә, овал вә с.), бунларын ичини назик чизкиләрлә долдурмаг (штрикләмәк);
- 3) үфүги милләр арасында (тахта бою) һашийә шәклиндә дүз, әйри, маил хәтләрлә язы чалышмалары;
- 4) түк вә галын хәтләрлә һәрф элементләринин язылмасы үзәриндә чалышмалар.

Һәрфин тахтада язылыб, шакирдләрә көстөрилмәсиндән башга, язылышы чәтин олан бөйүк һәрфләрә коллеграфик шәкилдә кағыз үзәриндә язараг, синифдән асмаг чох файдалыдыр (мәсәлән, В, Д, Е, З, К вә с.).

Юхарыда көстөрилән чалышмаларда мұәллим өзү яхшы язы вәрдишинә йийәләнмәклә ушаглара да көзәл язы вәрдиши ашылая биләр.

МИР АББАС АСЛАНОВ.

V—X СИНИФЛƏРДƏ ИОХЛАМА ЯЗЫЛАР, БУНЛАРЫН ГИЙМƏТЛƏНДИРИЛМƏСИ ВƏ ГИЙМƏТ НОРМАЛАРЫ

I. КИРИШ

1955—1956-чы дәрә ичиндән әтибарән мәктәпләримиз ени тәдрис планы үзрә ишләмәйә башламышлар. Ени тәдрис планында политехник тәлимә әсас ер верилмишдир. Буна көрә мәктәпләримиз тәлим-тәрбиә сәһәсиндә әлдә этдийимиз наидийәтләр сәвийәсиндә даяныб дура билмәз.

Политехник тәлим шакирдләри һөртөрәфли инкишаф әтмиш, бир нечә ихтисас газанмыш, там савадлы адамлар кими етишдирмәк сәһәсиндә совет мәктәби гаршысында бу вахта гәдәр олдуғундан даһа чидди вәзифәләр гоюр.

Инди орта мәктәби битирән кәнчләрин бир һиссәси билаваситә истеһсалата ишләмәйә кедир. Бу кәнчләр совет адамына мәхсус бүтүн нәчиб сифәтләрә малик олмагла бәрабәр, йүксәк шифаһи вә язылы нитг мәдәнийәтинә дә йийәләнмәлидирләр.

Йүксәк нитг мәдәнийәтинә сәһиб олмаг мәдәни адамын әсас мәзийәтләриндән сайылып. Һәр бир совет вәтәндашы: халг тәсәррүфатынын һәр һансы бир сәһәсиндә чалышан әмәк гәһрәманы, мүнәндис, аграном, һәким, партия вә совет ишчиси, һабелә башга ихтисас вә пешә сәһибләри мәдәни дилдә данышмары, савадлы, айдын вә көзәл хәтлә язмағы бачармалыдырлар. Бу тәләб өлкәмизин сияси, иттиһад һәятындакы инкишафдан, сосялист мәдәнийәтимизин дурмадан йүксәлмәсиндән, халгымызын сияси фәаллығынын күндән-күнә артмасындан ирәли кәлир. Буна көрә орта мәктәбдә ана дили тәлиминин, хусусилә язы ишләринин әһәмийәти гат-гат артыр.

Шакирдләрә савадлы, һәм дә мәдәни дилдә, көзәл хәтлә язмағы, фикри айдын, әлагәли вә дәгиг ифадә әтмәйи әйрәтмәк үчүн, орта мәктәбдә мухтәлиф язы ишләри тәтбиғ олунур. V—X синифләрдә апарылан язылар, әсасән, үч чүр адланыр: 1) имла, 2) ифадә, 3) инша.

Азәрбайҗан дили вә әдәбийәт тәлиминин мүййән этапында гаршыя гоюлан мәгсәддән асылы олараг, бу язы ишләри мухтәлиф характердә ола биләр. Буналары ики група белмәк.

мүмкүндүр: биринчи—әсасән өйрәдичи характерли язылар, икинчи—йохлама мәгсәдилә апарылан язылар.

Йохлама имла шакирдләрин орфография вә дурғу ишарәләринә аид биликләрини мөһкәмләндирмәйә хидмәт әтдийи кими, онларда языя иғуурлу мүнәсибәт тәрбиә әдир. Йохлама имла заманы шакирдләр диггәтли олмага, сүр'әтлә, дүзкүн язмага алышырлар.

Йохлама мәгсәдилә апарылан ифадә вә инша языларын да тәлим-тәрбиә ишиндә бейүк әһәмийәти вардыр. Йохлама язылардан програмын мүййән бир мөвзуу яхуд бәһси үзрә шакирдләрин алмыш олдуғлары билийин дәринлиийини вә мөһкәмләндийини, орфография вәрдишләрини йохламаг вә гиймәтләндирмәк үчүн истифадә әдилир. Бу мәгаләдә анчаг йохлама язылардан: онларын нөвләриндән, мәзмунундан, бу языларын апарылмасы үсууларындан вә гиймәтләндирилмәсиндән бәһс әдилир.

II. АЙРЫ-АЙРЫ ЯЗЫЛАРЫН МӘЗМУВУ

1. Имла

Мүәллим мүййән бир мәтн диктә әдир, синфин бүтүн шакирдләри эйни вахта язырлар. Бу чүр языя (мүәллим тәрәфиндән диктә әдилән языя) имла дейилир.

Имланын мухтәлиф нөвләри вардыр: х ә б о р д а р л ы г л ы имла, и з а һ л ы имла, с е ч м ә, с ә р б ә с т в ە я р а д ы ч ы имла. Имланын бу нөвләри өйрәдичи характер дашыйыр. Й о х л а м а имла буналардан фәргләнир. Йохлама имладан әсасән I—VII синифләрдә шакирдләрин орфография вә дурғу ишарәләринә аид савад вә вәрдишләрини йохламаг үчүн бир васитә кими истифадә әдилир.

V—VII синифләрдә апарылан йохлама имланын һәчми (дәрә илинин икинчи ярысы үчүн): V синифдә—110; VI синифдә—130; VII синифдә исә—150 сөз мүййән әдилир.

Имлада сөзләриң мигдарыны һесаблиркән, бағлайычы вә гошмалар да айрыча сөз сайылмалыдыр. Дәрә илинин һәр рүбүндә имла үчүн сечилән мәтнләрдә сөзләрин сайы ардычылы сурәтдә, мүййән гайда илә артырылыр: белә ки, дәрә илинин әввәлиндә һәр синифдә ядырылачаг имланын һәчми ондан әввәлки синифдә дәрә илинин сонунда апарылан имланын һәчми гәдәр олмалыдыр. I рүбдә он сөз, II рүбдә енә он сөз артырмагла дәрә илинин икинчи ярысында имла мәтниндәки сөзләрин сайы юхарыда (синифләр үзрә) көстәрилән мигдара чатдырылмалыдыр.

V—VII сınıфларда имланын һәмчм

Сınıфлар	I рүб	II рүб	III рүб	IV рүб
V сınıф	90—100	100—110	100—110	110
VI сınıф	110—120	120—130	120—130	130
VII сınıф	130—140	140—150	140—150	150

Гейд: Мүәййән мәтндә 3—5 сөзүн аз вә я чох олмасы горхулу дейилдир.

Йохлама имла үчүн сечилән мәтн ашагыдакы төләбләрә чаваб вермәлидир:

а) диктә эдилән бүтүн сөзләр шакирдләр үчүн баша дүшүлән олмалы, мәтндә әлавә изаһат төләб эдән сөзләр олмамалыдыр;

б) мәтн өйрәнилмиш орфографик гайдалары әһәтә әтмәлидир;

в) мәтндә һәм һазыркы сınıфдә өйрәнилән, һәм дә әввәлки сınıфлардә кечилмиш грамматика вә орфография гайдаларына анд сөзләрин олмасына чалышмаг лазымдыр;

г) диктә эдилән мәтн, гурулушу шакирдләрә таныш олан, һәмчм әтибарилә мунәсиб чүмләләрден ибарәт олмалыдыр. Мәтнин һәддән артыг асан олмасына да йол вермәк олмаз.

Йохлама имла үчүн сечилмиш мәтнин идея-сияси чәһәтдән мүкәммәл олмасы да әсас шәртләрдәндир.

Имла үчүн сечилән материал шакирдләрдә ана дилинә, бәдии әдәбийятә мәнәббәт һисси тәрбийә әтмәли; бәдии чәһәтдән гүввәтли, дилчә сәлис олмалыдыр. Белә парчалар һәм әлагәли мәтндән, һәм дә айры-айры чүмләләрден ибарәт ола биләр. Имла мәтнләрини «Азәрбайчан дили вә әдәбийят тәдриси» мөһмүәсиндән, дәрсликләрдән вә бәдии әсәрләрдән сечмәк мүмкүн дүр.

Айры-айры сınıфлар үчүн йохлама
имла нүмунәләри

V сınıф үчүн

Ени тикинтиләр

Бизим өлкәдә һара бахсан, ени тикинти ишләри кетдийини көрәрсән. Шәһәрдә вә кәнддә гызгын иш кедир. Һәр ердә кечәкүндүз машын сәси эшидилир. Бир аз бундан әввәл бош көрүнән ердә бу күн ени шәһәр салыныр. Алчаг әвләр, дар күчәләр сөкүлүр. Онларын ериндә көзәл биналар тикилир.

Инди Бакы шәһәринин кәнар күчәләрини дә танымаг олмур. Совет күчәси шәһәрин ән гәшәнк ерләриндән биринә чевриллишидир.

Бизим кәндләримиз дә шәһәрләримиз кими көзәл олмалыдыр. Кәндимиздә кечән ил ени мәктәб вә клуб тикиллишидир. Инди колхозчу ушаглары үчүн бағча вә санатория тикмәйә башламышлар.

Бизим абад, азад вә бөйүк өлкәмиз һәр ердән көзәлдир. Дунянын бүтүн зәһмәткешләри дә бизим өлкәмизи һәдсиз мәнәббәтлә севирләр. (101 сөз).

(Бу мәтн «Исим» мөвзуу кечилиб гуртардыгдан сонра яздырмаг олар).

VI сınıф үчүн

Ярыш

Күл фәсли етишмишиди. Сәрин баһар ели әтирли нәфәси илә, шириндил гушлар севимли нәгмәси илә, рәнкарәнк чичәкләр, кәпәнәкләр әлван баһар мәнзәрәси илә инсанын гәлбиний охшайыр, үрәйини ачырды. Белә фәрәһли бир баһар сабаһында чамаат шәһәрин кәнарына ахышырды. Бура чамаатын һәмишә көзиб әйләндийи дүзәнлик иди. Бурада кечмишләрдә бабалар да бу вахтлар сейрә чыхар, мейдан гурулар, икидләр ярышар, күләшәр, чыдыр дүзәлдәр, ойнардылар.

Инди дә бурада ярыш иди. Кәнк мәктәбли оғланлар, гызлар әмәк вә мүдафиәйә һазырлыг дәрәчәләрини нүмайиш әтдирәчәк, ярышачагдылар.

Мүәййән эдилмиш вахтда ярыш башланды: йүйүрмә, атланма, маниә ашма, гумбара атма, нишан вурма вә саир сәһәләрдә сағлам, чевик мәктәбли кәнчләр өз бачарыгларыны нүмайиш әтдирдиләр.

Букүнкү идман байрамынын хүсуси вә марағлы бир һиссәси дә варды. Ярышда илк дөфә олараг тәйрә моделчиләри дә иштирак әдирдиләр. Тамашачылар онлара һейран-һейран бахыр вә моделләрин учушуну бөйүк марағла көзләйирдиләр. (127 сөз).

(Бу мәтн «Чүмләнин һәмчинс үзвләри» мөвзуу кечилиб гуртардыгдан сонра яздырыла биләр).

VII сınıф үчүн

Турш су

Иштираб вә һәйәчан ичиндә долашан Шираслан кәндә дөндү, өзүнү һалайкилин һәйәтинә салды. Ериндән еничә дурмуш

Һалай пәракәндә сачлы Ширасланы диггәтлә сүздү, күлүмсәр бир сифәтлә:

- Шаирә саламлар олсун!— дейиб, онунла көрүшдү.
- Башыма бир фикир кәлиб, Һалай!
- Шаирин шеирдән савай нә фикри ола биләр?
- Йох, Һалай, мән Турш су һаггында дүшүнүрәм.
- Демәк, Турш су һаггында шеир язмаг истәйирсән?
- Йох, Турш сую о гочаман палыд ағачынын алтына чәк-мәк барәсиндә фикирләширәм..
- Шеирлә я...

— Ишлә, әмәклә, — дейә, Шираслан чидди сифәт алды, — Турш сую учурумлу дәрәнин тырағы илә, о сылдырымлардан кечириб, дүз көрпүнүн кәнарына чәкмәк! Гой һәр күн йүзләрлә адам шәфа гайнагындан ичиб, онун гүдрәтиндән данышсын! Мәнзәрәси көзәл, һавасы сағламдыр. Һәр яз бурада тәбиәт дилә кәлир, чичәк чичәйи чагырыр...

— Бәс, Агбулаг дағларынын о ағ көздү гышы, шаир оғлан?

— Буранын гыш мәнзәрәси дә ән майир рәссамын ишләдийи лөвһә кими көзәлдир, Һалай!

— Әләдир, доғрудан, бизим Турш суюн тайы-бәрабәри бәлкә бүтүн дүняда йохдур! (141 сөз).

(Бу мәтн «Васитәсиз вә васитәли нитг» мөвзуу кечилиб гуртардыгдан сонра яздырмаг олар).

2. Ифадә

Синифдә мүәллим мүййән бир мәтни учадан охуюр. Шакирдләр һәммин мәтн динләйир, сонра ону өз сөзләрилә язырлар. Бу, ифадә язы адланыр. Ифадә языдан әсасән V—VII синифләрдә шакирдләрнин биллик, бачарыг вә вәрдишләрини йохламаг үчүн дә бир васитә кими истифадә әдилир.

Ифадә язынын тәлим-тәрбийә ишиндә әһәмийәтли ролу вардыр. Ифадә язы мәтнләрини V—VII синифләрнин әләби гираәт програмында синифдә әйрәнилмәси нәзәрдә тутулмуш вә я програма дахил олмаян бәдии әсәрлөрдән сечмәк олар. Бу мәтнләр ашагыдакы төләбләрә чаваб вермәлидир:

а) ифадәнин мәтни мәктәбдә тәлим-тәрбийә төләбләринә мувафиг кәлмәлидир;

б) мәтн дили вә мөзмуну әтибарилә асан, шакирдләрнин яшына, һабелә биллик сөвиййәләринә уйгун сечилмәлидир;

в) мәтндә тамамланмыш вә мараглы сүжет олмалыдыр.

Ифадә үчүн сечилмиш мәтнни һәчми: V синифдә орта һесабла һәр сәһифәси 400 сөздән артыг олмаян бир китаб сәһифәси, VI синифдә (500 сөз) 1¼ сәһифә, VII синифдә (600 сөз) 1½ сәһифә олмалыдыр.

Айры-айры синифләр үчүн ифадә язы нумунәләри

V синиф үчүн

Муму

Ахшам чагы яхынлашырды. Керасим яваш-яваш кәлир вә суя бахырды. Бирдән-бирә көзүнә бир шей көрүндү: сәһил ба-таглыгында нә исә гымылданырды. О әйилди вә гара халлары олан балача бир ағ ит күчүйүнү көрдү. Һейванчығаз, сәһилә чыхмаға нә гәдәр чан атыр, чабалайырдыса да, аягы бүдрәйиб сүрүшүр, арыг вә исланмыш бәдәни тир-тир титрәйирди. Керасим языг итә бир гәдәр бахдыгдан сонра, ону бир әли илә тутуб юхары галдырды. Дахмасына киричә, хилас әтдийи Һейваны өз дөшәйи үстүндә ятырды, чухасы илә үстүнү ертмү вә онун үчүн мәтбәхдән бир каса сүд кәтирди. Чухасыны явашча галдырараг, Һейванын алтына саман дөшәди вә касаны да чарпайынын үстүнә гойду.

Һейванчығаз анчаг үчһәфтәлик оларды, көзләри сичә ачылмышды; һәтта бир көзү, о бириндән бир аз ири кими көрүнүрдү. О һәлә габдан сүд ичмәйи бачармыр, анчаг титрәйир вә көзләрини гырпырды.

Керасим явашча ики бармагы илә онун башындан тутараг, бурнуну сүдә доғру әйди. Һейванчығаз бирдән-бирә бөйүк бир ачкөзлүклә сүдү ичмәйә башлады; о титрәйир, фынхырыр, сүд боғазында галырды.

Керасим узун мүддәт ону сейр әтди, бирдән гәһгәһә илә күлдү... Бүтүн кечәни онунла әлләшди, ону ятыртды, тумарлады, нәһайәт, өзү дә онун янында ширин вә сакит бир юхуя кетди.

Керасим күчүйә һәвәслә гуллуғ әдирди. Һейван илк вахтларында зәиф, табсыз вә чиркин иди. Кетдикчә дүзәлмәйә, яхшылашмаға башлады. Сәккиз ай кечдикдән сонра, о, өз хиласкарынын йорулмадан әлләшмәси сәһәсиндә олдуғча гәшәнк бир ит олду. Узун гулағлары, бору шәклиндә юмшаг түклү гуйругу вә ири, гәшәнк көзләри варды. О, Керасимә о гәдәр алышмышды ки, ондан бир аддым керә галмыр, гуйругуну бу-лая-булая онун ардынча кәзирди. Керасим итә ад да вермишди: М у м у.

Эвдә дә һамы ити хошлайырды. Муму чох ағыллы бир һейван иди; о һамыя мөһрибанлыг көстәрир, анчаг тәкчә Керасими сеvirди. Керасим өзү дә ити дәлиһәсинә сеvir вә башгаларынын Мумуну охшамасы хошуна кәлмирди...

Муму һәр сәһәр дишләри илә Керасими әтәйиндән дартыб оядырды. Гайышындан чәкә-чәкә көһнә су бочкасыны онун янына кәтирди. Бочка илә бәрк дост иди. О, Керасимлә бирликдә су далынча чая кедир, сүпүркә вә белләрин кешийини чәкир, һеч кәси Керасимин отағына яхын бурахмырды...

Муму һеч бир вахт ағалыг эвә кирмәзди. Керасим отаглар одун апардыгда, Муму һәмишә далда галыб, гапынын ағзында онун чыхмасыны сәбирсизликлә көзләр, гапы архасында хырда бир тагылты эшитсә, о дәгигә гулагларыны шәкләйәрәк, башыны каһ саға, каһ сола дөндәрәрди...

(И. С. Туркенеv)

П л а н:

1. Керасим ити һарадан тапды?
2. О, итә нә чүр гуллуг әдирди?
3. Ит бөйүдүкчә өз саһибинә нечә алышырды?
4. Керасим итин адыны нә гойду?

VI синиф үчүн

Дәнизчи шәкли

Яйда мәктәби тәмир әтмишдиләр. Синифләрин диварларыны енидән ағартмышдылар. Диварлар элә тәмиз вә ләкәсиз иди ки, баханда адамын хошу кәлирди. Һәр шей элә бил ки, тәптәзә иди. Ишыгы вә кениш синиф отагларында дәрс кечмәк адамы сеvиндирди.

Дәрс илинин икинчи я үчүнчү күнү иди. Шакирдләр синифә кирәндә көрдүләр ки, язы тахтасы илә янашы олан диварда көмүрлә бир дәнизчи шәкли чәкәлмишдир. Онун әйниңдә золаг-золаг көйнәк, башында дәнизчи папағы, ағзында исә гәлян вар иди. Гәляндан кәми борусундакы кими түстү чыхыр вә бурула-бурула юхары галхырды. Дәнизчинин көркәминә баханда адамы күлмәк тутурду.

Витя синифә кирән кими ушаглардан бири она пычылдады:

— Буну Игор чәкмишдир, анчаг элә вермә, һа!

Витя инчимиш кими чаваб верди:

— Мәним нә борчума галыб, элә верим.

Парталарда отуран ушаглар дәнизчи шәклинә бахмагдан һәзз алырдылар. Онлар арабир күлүшүр вә зарафаг әдирдиләр:

— Дәнизчи оғлан дейәсән, бизимлә охуячагдыр.

— Нә яхшы да чәкилиб!

— Онун папағыны бир аз ян гоймаг лазым иди...

Зәнк вурулду, дәрс башланды. Синиф рәһбәри Олга Николаевна отага кирди. Дивардакы шәкли көрән кими онун үзү чиддиләшди:

— Бу нә рәссамлыгдыр? Буну ким чәкиб?...

Ушаглардан һеч бири динмәди. Олга Николаевна бир гәдәр сакит деди:

— Һәр кәс ки, дивары хараб әдиб о, аяға галхмалы вә бойнуна алмалыдыр. Дүнән дивар тәртәмиз иди. Синифдән ахырынчы мән чыхмышдым. Бу күн синифә биринчи оларак ким кәлмишдир?

Һамы динмәзчә отурмушду. Һеч ким галхыб бойнуна алмырды. Мүәллимин гашлары чатылды:

— Ушаглар, мәкәр сиз билмирсинизми ки, синифи тәмиз сахламаг лазымдыр? Әкәр диварлара һәр өтән бир шей чәкәсә, онда нә олар? Чиркли ердә отурмаг, ахы сизин өзүнүзә дә хош кәлмәз. Балкә бу сизә хошдур?

Ерләрдән бәзи сәсләр эшидилди:

— Йох, йох!

— Һәмишә белә олмур ки...

Олга Николаевна бир гәдәр даһа юмшаг сәслә нәсиһәтинә давам әтди:

— Дивара шәкил чәкән адам йәгин ки, мәктәбә зәрәр вурмаг истәмәмишдир. Әкәр о сәмими сурәдә бойнуна аларса, намуслу адам олдуғуну вә буну дүшүнмәдән әтдийини сүбүт әтмиш олачагдыр.

Пәнчәрәнин янында, лап арха партада отурмуш Игор аяға дурду. Онун янаглары алма кими гызармышды. Утана-утана, сакит сәслә деди:

— Олга Николаевна, шәкли мән чәкмишәм. Бир даһа әтмәрәм, бағышлайын.

Бунула да данышыг кәсилди. Олга Николаевна Игору язы тахтасына чағырды. Мәктәбин диварларыны рәнкләйән рәнксазлар һаггында она мәсәлә яздырды. Мәсәләдә бүтүн синифләрин вә коридорларын рәнкләдилмәсинә мәктәбин нә гәдәр пул хәрчләдийини тапмаг тәләб олунурду.

Ушаглар мәсәләни һәлл әтмәйә башладылар.

П л а н

1. Һекайәдә дәрс илинин һансы вахты тәсвир олунур?
2. Тәмирдән сонра мәктәб нечә иди?
3. Синифин диварында нә чәкилмишди?

4. Дивардакы шөкли ким көрдү вә ушаглара нә деди?
5. Бу иши ким бойнуна алды?
6. Мүәллим нә этди?

VII с и н и ф ү ч ү н

Короғлу дүшмән мәчлисində

(«Тогат сәфәри»ндән)

Кечәл һәмзә Короғлунун Гыратыны һийлә илә гачырмышды. Короғлу кәливләрин, дәлиләрин тәһәсинә дөзмәйиб, Гыраты дүшмән әлиндән хилас этмәк үчүн, ашыг палтарында Тогата йола дүшдү.

Короғлу яваш-яваш кәлиб, һасан пашанын имарәтинә етишти. Бахды ки, бир тойду, бир тойду, кәл көрәсән. Мәчлис паша, бәй, хан, тачирләрлә долудур.

Бәли, эшитдиләр ки, ашыг кәлиб, һамы севиңди. Короғлуну мәчлисә апардылар. Амма, бахдылар ки, бу ашыг һеч онлар көрән ашыглардан дейил. Бой уча, күрәкләр әлли, бойнунун әти кирдин-кирдин, бығлар кәлә буйнузу кими. Сир-сифәтиндән зәһм төкүлүр. Мәчлисдәки пашалардан бири деди:

— Ашыг, һара ашығысан?

Короғлу деди:

— Гафын анры тайынданам, ағрын алым!

Паша сорушду:

— Короғлуну таныйырсанмы, ашыг?

Короғлу деди:

— Чох яхшы таныйырам. Бир дәфә о мәним башыма әлә бир иш кәтириб ки, дүня дурдугча ядымдан чыхмаз. Паша сар олсун, Короғлунун бир чәрән дөймиш аты вар. Адына да Гырат дейәрләр. Ат чох яхшы атдыр, амма ки, дәлидир. Бир күн атын дәлилийн тутур. Нә гәдәр дава-дәрман әдирләр, бир шей чыхмыр. Янына адам гоймур, киринә ким дүшүрсә, шил-күт әләйир. Ахырта бири дейир ки, көрәк бу атын янында үч күн, үч кечә саз чалына, сөз охуна ки, бәлкә сағала. Мәни итәләйиб салдылар бу атын янына. О үч күндә мәним нә чәкдийми һеч кәс билмәз. Нечә дейәрләр, ападан әмдийим сүд бурнумдан кәлди.

Һасан паша тез сорушду:

— Ат нечә олду? Сағалдымы?

Короғлу деди:

— Бәли, сағалды.

Һасан паша тез ашпазы чағырыб, әмр әләди:

— Апар, ашыгы едирт, ичирт, дойдур, сонра бурая кәтир.

Ашпаз Короғлуну ашханая апарды.

Гырат һасан пашанын төвләсиндә мейтәр, гоймамышды, һамыны шил-күт әләмишти. Горхудан арпа-саманыны бачадан төкүрдүләр. Һасан паша мәчлисдәкиләрә явашча деди:

— Гой есин, кәлсин. Атын дәрдини деди, дәрманыны да өзүнә әләтирәчәйәм.

Ашпаз Короғлуну кәтирди ашханая. Бир бөйүк сини плов чәкди, бир габ да шәраб төкүб гойду габағына.

Короғлу деди:

— Бурада нә вар ки, мән нә ейим? Бу һеч мәним дишимин дибиндә галмаз.

Ашпаз деди:

— Әвин йыхылмасын көр нә гәдәрдир? Ондан да артыр емәйәчәксән ки?

Короғлу әлини атыб газанлардан бирини чәкди габағына: бир пәнчә, ики пәнчә, үчүнчү пәнчәдә ашпаз бахды ки, чыхды газмаға. Тутду Короғлунун әлиндән ки, сән оласан инандығын, бир мәнә де көрүм сән кимсән, һара адамысан?

Короғлу әлә билди ки, ашпаз ону итәйән адамлардан дыр, деди:

— Короғлунун адыны эшидибсәнми?

Сөз әлә Короғлунун ағзындан чыхчаг, ашпаз бағырды. Истәди хәбәр версин. Короғлу дик галхыб, тутду онун һулғумундан. Явашча белини ики гатлайыб, басды бош газанын ичинә, ағзыны ертдү, өзү дә үстүндә әйләшиб, о бири газаны чәкди габағына. Гәрәз, нечә газан бошалтды билмирәм, бахды ки, доюб. Өзүнү дүзәлтди. Яғлы әлләри илә бығларыны да эшиб, дурду аяға, кәлди пашаларын мәчлисинә.

Һасан паша сорушду:

— Ашыг, дойдунму?

Короғлу деди:

— Бәли, дойдум.

Короғлу, һасан пашанын тәләби илә бир гәдәр саз чалды, сөз охуду, Гыраты тәрифләди. Сөз гамам олду. Һасан паша дурду аяға, деди:

— Кедәк, ашыг!

Бәли, кәлһакәл һамысы бир ердә кәлиб чыхдылар төвләнин габағына. Короғлу галыдан бахды, көрдү Гырат әлә бил ки, гоху алыб. Көзләрини дикиб гапыя. Әлә бахыр, әлә бахыр ки, адамын үрөйи япыр.

Короғлу сазы синәсинә басды, охуду. Гырат Короғлунун сәсини эшитчәк аз галды ки, төвләни башына көтүрсүн. Бир ойнамаг әләди, бир ойнамаг әләди, кәл көрәсән. Һасан паша янындакы адамларда сағ-исраһәт гоймады. Севиңчиндән ону

дүртмөлөди, буну дүртмөлөди, намыны чимдикдөн кечиртди. Короглу сөзүн гуртаран кими Пасан паша өзүнү атды онун үстүнө:

— Ашыг, тез ол, кир ичөрийө. Сөнө дүня малыны багыш-лаячагам. Аты сагалт, инди Короглу таныяр ки, биз кимик. Гой инди беш өзүндөн дейенде, он да биздөн десин.

Гапыны ачдылар, Короглу ну итөлөйб салдылар Гыратын янына. Ат Короглу ну керчек элө кишинеди, элө кишинеди ки, дам-даш титредди. Короглу гучаглайыб атын үзүндөн-көзүндөн өпдү, ону дуз кими яламага башлады.

Короглу төвлөнин гапысына яхынлашды:

— Паша, инди сиз бир аз аралы дурун. Мөн аты чыхар-дым, кездирим, бир аз нава дэйсин. Сонра тапшыраам өзү-нүзө.

Гапыны ачдылар. Атын онлара зиян верөчөйиндөн горхан пашалар дабан алдылар гачмага. Элө ки, пашалар дагылды-лар, Короглу бахыб көрдү ки, йөһөр бир тәрәфдөдир. Көтүрүб басды атын белинө.

Короглу, Гырат да едөйинде төвлөдөн чыхды. Бөйүк дава олду. О, душмэнлэрини гылынчдан кечириб, Чөнлибелө йол алды.

3. Инша

Йохлама инша язылар, эсасэн, VIII—X синифләрде апарылыр. Инша язы шакирдлэрин ана дили вэ эдөбийятдан алдылары билийи, онларын өз фикирлэрини язы васитэсилэ мүстәгил ифадэ этмэк габилийәтлэрини мүөййәнләшдирмәйә имкан верир.

Инша язы мөвзулары мүхтәлиф ола биләр. Йохлама инша язылар үчүн: эдәби вэ сәрбәст мөвзулар төклиф эдиллр.

Эдәби мөвзулар програм үзрә бәдин эдөбийятын өйрөнил-мәси илэ әлагәдар олан конкрет мөвзулардыр.

Сәрбәст мөвзулар һәятла, шакирдлэрин әмәйи, истираһәти, мүшәһидэ вэ интереслэри илэ әлагәдар олан мөвзулардыр.

Инша язылар гаршысында гоюлан төлөбләр, ифадэ язылар гаршысында гоюлан төлөблэрин тәҗрибән эйнидир.

Инша язы мөвзуларынын партиалылыгына, мөгсәдәуйгун-луғуна, шакирдләрә таныш олмасына хүсуси диггәт етирмәли-дир.

Инша языларын мөвзуу чох дәгиг ифадэ эдилмәли вэ ша-кирдләр үчүн айдын олмалыдыр.

Эдәби мөвзулары бир нечә типә айырмаг олар:

а) айры-айры эдәби гәһрәманларын харак-теристикасы. Бу эн чох яйылмыш, гурулушу э'тибарилә дә садә языдыр;

б) гәһрәманларын мүгайисәли харак-теристикасы. Бу әввәлкинә нисбәтән мүрәккәб тәһлил төләб эдән языдыр;

в) бир груп адамның яхуд мүөййән бир чө-миййәтин характеристикасы;

г) эдәби-тарихи мөвзулар. Бу, эдөбийят тари-хиндә язычынын, истәр онун һәр һансы бир әсәринин мөвге-ини вэ истәрсә дә әһәмийәтини мүөййәнләшдирмәйи төләб эдән мөвзулардыр;

ғ) эдәби-ичтимаи мөвзулар. Бу мөвзулар язычы-нын мүөййән бир әсәриндә яхуд онун үмуми ярадычылыгында олан проблемлэрин изаһыны верән мөвзулардыр;

д) айры-айры әсәрлэрин бәдин тәһлилинә аид мөвзулар.

Эдәби мөвзулар

а) Айры-айры эдәби гәһрәманларын ха-рактеристикасы.

VIII синиф

1. «Короглу» дастанында («Тогат сәфәри» үзрә) Короглу образынын характеристикасы.

2. Н. Кәнчәвинин «Хосров вэ Ширин» поэмасында Ширин образынын характеристикасы.

3. М. Фүзулицин «Лейли вэ Мәчнун» поэмасында Мәчнун образынын характеристикасы.

4. А. С. Пушкинин «Евкени Онекин» әсәриндә Онекин образынын характеристикасы.

5. Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» комедиясында Хлестаков образынын характеристикасы.

6. В. Шекспири «Һамлет» фачиәсиндә Һамлет образынын характеристикасы вэ с.

IX синиф

1. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедиясында Һачы Га-ра образынын характеристикасы.

2. М. Ф. Ахундовун «Алданмыш Кәвакиб» һекайәсиндә Юсиф сәррач образынын характеристикасы.

3. Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндә Фәх-рәддин образынын характеристикасы.

4. Л. Н. Толстоюн «Һәрб вә сүлһ» романында Кутузов образынын характеристикасы.

5. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедиясында Шейх Нәсруллаһ образынын характеристикасы.

6. Ә. Һагвердиевин «Бәхтсиз чаван» п'есиндә Фәрһад образынын характеристикасы вә с.

X синиф

1. Ч. Чаббарлынын «Алмас» п'есиндә Алмас образынын характеристикасы.

2. Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» п'есиндә Әмираслан бәй Саламов образынын характеристикасы.

3. М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романында Әбүлһәсән образынын характеристикасы.

4. С. Рүстәмнин «Гачаг Нәби» п'есиндә Гачаг Нәби образынын характеристикасы.

5. С. Вурғунун «Ханлар» п'есиндә Ханлар образынын характеристикасы.

6. М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романында Фирудин образынын характеристикасы.

7. Һ. Мейдинин «Абшерон» романында уста Рамазан образынын характеристикасы.

8. С. Рәһимовун «Шамо» романында Шамо образынын характеристикасы.

9. М. Горкинин «Ана» романында Пелакея Ниловна (ана) образынын характеристикасы вә с.

б) Гәһрәмәнларын мугайисәли характеристикасы.

VIII синиф

1. «Короғлу» дастанында («Тогат сәфәри» үзрә) Короғлу илә Һасан пашанын мугайисәли характеристикасы.

2. Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поэмасында Хосров вә Фәрһад образларынын мугайисәли характеристикасы.

3. А. С. Пушкинин «Евкени Онекин» әсәриндә Онекин вә Ленски образларынын мугайисәли характеристикасы.

4. Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» комедиясында Хлестаков вә Антон Иванович образларынын мугайисәли характеристикасы вә с.

IX синиф

1. М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә Юсиф сәррач вә Шаһ Аббас образларынын мугайисәли характеристикасы.

2. Н. Б. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фәчиәсиндә Фәхрәддин вә Рүстәм бәй образларынын мугайисәли характеристикасы.

3. Л. Н. Толстоюн «Һәрб вә сүлһ» романында Кутузов вә Наполеон образларынын мугайисәли характеристикасы.

4. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедиясында Шейх Нәсруллаһ вә Искәндәр образларынын мугайисәли характеристикасы.

5. Ә. Һагвердиевин «Бәхтсиз чаван» п'есиндә Фәрһад вә Һачы Сәмәләга образларынын мугайисәли характеристикасы вә с.

X синиф

1. Ч. Чаббарлынын «Алмас» п'есиндә Алмас вә Һачы Әһмәд образларынын мугайисәли характеристикасы.

2. С. Вурғунун «Ханлар» п'есиндә Коба вә Мамулия образларынын мугайисәли характеристикасы.

3. М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романында Фирудин вә Һикмәт Исфәһани образларынын мугайисәли характеристикасы вә с.

в) Бир груп адамын яхуд мүййән бир ичтимай шәмиййәтин характеристикасы.

VIII синиф

1. «Короғлу» дастанында («Тогат сәфәри» үзрә) Короғлун душмәнләри.

2. Н. Кәнчәвинин «Сиррләр хәзинәси» әсәриндә феодал шаһ (Нуширәван, Султан Сәнчәр вә башга шаһларын) образлары.

3. Н. Кәнчәвинин поэмаларында әмәкчи инсан образлары.

4. Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» комедиясында чар чиновникләринин образлары вә с.

IX синиф

1. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедиясында әмәкчи кәндли образлары.

2. М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә сарай мә'мурларынын ифшасы.

3. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедиясында мөвһуматчы мүсәлманларын тәнгиди.

4. Ә. Сабирин сатираларында истисмарчы бәй, хан вә капиталистләрин амансыз ифшасы вә с.

Х синиф

1. Ч. Чаббарлынын «Алмас» п'есиндә һачы Әһмәд тәрәфдарлары.

2. Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәриндә Бақы буржуазиясынын нүмайәндәләри.

3. С. Вурғунун «Ханлар» драмында ингилабчы фәһлә образлары.

4. М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романында Иран халқларынын дүшмәнләри.

5. М. Горкинин «Ана» романында Павел Власов вә онун идея достлары.

6. А. А. Фадсевин «Кәнч гвардия» романында вәтәнпәрвәр совет кәнчләри вә с.

г) Тарихи-әдәби мөвзулар.

VIII синиф

1. Низаминин Азәрбайчан әдәбийятына кәтирдийи ениликләр вә онун әдәбийятымыз тарихиндә ери.

2. М. Фүзули гәзәлләринин лирик ше'римизин инкишафында ролу.

3. Вагиф, XVIII әсрдә халқ ярадычылығына вә реализмә мейл әдән шаирләрин габагчылы нүмайәндәси кими.

4. А. С. Пушкинин ярадычылығынын үмүмдүня әһәмийәти.

5. Н. В. Гоголун ярадычылығында «Мүфәттиш» комедиясынын әһәмийәти вә с.

IX синиф

1. М. Ф. Ахундовун комедиялары вә әдәбийятымыз тарихиндә бу әсәрләрин әһәмийәти.

2. Ч. Мәммәдгулузадәнин ярадычылығында «Өлүләр» комедиясынын ери.

3. Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә реалист нәсрин ярамасы вә бу әдәби мәктәбин давамчылары.

4. Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» комедиясынын Азәрбайчан әдәбийятына мүсбәт тә'сири.

5. Сабир сатираларынын тарихи әһәмийәти.

Х синиф

1. Ч. Чаббарлы Азәрбайчан совет драматургиясынын бәниси кими.

2. Азәрбайчан совет ше'ринин ярамасы вә инкишафында С. Рүстәмиң ролу.

3. С. Вурғун ярадычылығында «Ханлар» драмынын әһәмийәти.

4. Азәрбайчан совет ше'риндә Маяковский әһәмәләри вә с.

в) Әдәби-ичтимаи мөвзулар

VIII синиф

1. Шифаһи халқ әдәбийятында вәтән мөһәббәтинин тәрәннүмү (лирик, фолклор, аталар сөзләри вә мәсәлләр үзрә).

2. Низаминин поэмаларында әмәйә вә әмәкчи инсанлара мөһәббәт.

3. М. Фүзулинин әсәрләриндә феодал үсул-идарәсинин вә әдаләтсиз мүһарибәләрин тәнгиди.

4. Дөврүнүн ичтимаи әйбәләринә гаршы Вагифин әтиразлары («...Көрмәдим» мүхәммәси үзрә).

5. Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» комедиясында чар мүтләгийәтинин ифшасы вә с.

IX синиф

1. Г. Закирин сатираларында чар һакимләринин өзбашыналығы вә рүшвәтхорлуғунун тәнгиди («М. Ф. Ахундова мәктуб», «Чар һакимләринин рүшвәтхорлуғу һаггында» вә с. әсәрләри үзрә).

2. М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә мүтләгийәтә гаршы мүбаризә.

3. С. Ә. Ширвани сатираларында руһаниләрин, чәһаләт вә керилийн тәнгиди.

4. Н. Б. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фәһиәсиндә феодал патриархал мүнасибәтләрин вә мүлкәдар әхлагынын тәнгиди.

5. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедиясында дини мөвһуматын вә ислам дининин амансыз ифшасы вә с.

X синиф

1. Ч. Чаббарлынын драм әсәрләриндә гадын азадлығы проблемәи.

2. Ч. Чаббарлынын «Алмас» п'есиндә коллективләшмәнин илк илләриндә кәнддә кедән синфи мубаризәнин реалист тәсвири.

3. С. Рүстәм ярадычылыгында комсомол мөвзуу.

4. М. Ибраһимовун «Көлөчөк күн» романында Азәрбайчан кәндлиләринин ағыр вә дөзүлмәз һәятынын тәсвири.

5. С. Рәһимовун «Шамо» романында Азәрбайчан халгынын ерли истисмарчылары вә онларын харичи агаларына гаршы апардыгы мубаризәнин ин'икасы.

6. М. Горкинин «Ана» романында ингилаби фәһлә һәрәкәтынын тәсвири.

7. А. А. Фадеевин «Көпч гвардия» романында совет кәңчләринин фашист ишгалчыларына гаршы мубаризәсинин әкс әтдирилмәси вә с.

д) Айры-айры әсәрләрин бәдии тәһлилликә әид мөвзулар

VIII синиф

1. М. Фүзулинин «Лейли вә Мәчнун» әсәринин гурулушу.
2. Вагиф гошмаларынын дили.
3. Н. В. Гоголун «Мүфәттиш» комедиясынын композициясы вә с.

IX синиф

1. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедиясынын дили.
2. Н. Б. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фәчиәсиндә конфликт вә характерләр.
3. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гурбанәли бәй» һекайәсинин гурулушу вә дили.
4. Ә. Сабир сатираларынын хусусийәти вә бу әсәрләрдәки өлдүрүчү күлүш вә с.

X синиф

1. Ч. Чаббарлынын «Алмас» п'есинин дили образларын фәрдиләшдирилмәси васитәси кими.
2. Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәринин композициясы вә конфликтин инкишафы.
3. С. Вурғунун шейрләринин дилиндәки йығчамлыг, дәррин мә'на вә әмоционал тә'сир гүввәси.
4. Н. Мейдинин «Абшерон» романында нефт Бакысынын тәбии мәнзәрәси вә с.

Сәрбәст мөвзулар

1. Мән яй истираһәтинин нечә кечирдим.
2. Бизим шәһәримиз күндән-күнә абадлашыр.
3. Биз Вәтәнимизи нә үчүн севирик.
4. Кәндимизин ишыглары.
5. Мәним комсомол билетим.
6. Илк мәһсул йығымы.
7. Рус дили—бөйүк халгын дилидир.
8. Мән совет вәтәндашыям!
9. Ән чох севдийим әдәби гәһрәман.
10. Москва—Вәтәнимизин үрәйдир.
11. Тәбиәтә галиб кәлән инсанлар.
12. Мәним севдийим сәнәт.
13. Әмәк чәһһәснин гәһрәманлары.
14. «Айрылармы күнүл чандан,
Азәрбайчан, Азәрбайчан!»
15. Халгымызын чичәкләнән мөдәнийәти.
16. ССРИ халгларынын достлуғу гырылмаздыр.
17. Ишләмәйән дишләмәз (аталар сөзү).
18. ССРИ бүтүн дүняда сүһүн даяғыдыр.
19. Совет Ордусу кезәл һәятымызы горуюр.
20. Бир кино филми һаггында рәсәнзия вә с.

III. ЙОХЛАМА ЯЗЫЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ МЕТОДИКАСЫ

Йохлама язылар синиф шәраитиндә апарылыр. Йохлама язы дәрсинин тәшкили әди дәрә кимидир. Бә'зи һалларда VI—VII синифләрдә ифадә вә бүтүн һалларда VIII—X синифләрдә ийша язылара ики дәрә сааты айрылыр.

1. Имла

Йохлама имланы ашағыдакы үсулла апармаг мәсләһәт көрүлүр:

Мәтнин мүәллим бир, лазым оларса ики дәфә учадан, ифадәли сурәтдә охуюр. Шакирдләр язмыш, мүәллими динләйәрәк мәтнин мөзmunуна вә сөзләрин язылышына диггәт етирирләр. Бундан сонра мүәллим мәтнин чүмлә-чүмлә диктә эдир, шакирдләр язырлар. һәр бир чүмлә ики дәфә, бә'зи һалларда исә үч дәфә тәкрар әдилмәлидир. Чүмлә чох узун олдугда, ону әввәлчә бүтөвлүкдә, сонра исә мә'налы парчалара бөлмәклә һиссә-һиссә (ики вә я даһа чох һиссәйә бөлмәклә) диктә әтмәк лазымдыр.

Мәсәлән, V синиф үчүн нүмунә кими верилмиш йохлама имла мәтнинин («Ени тикинтиләр») биринчи чүмләсини ики

һиссәйә бөләрәк, ики дәфә охумаг олар: (Бизим өлкәдә һара бахсан), (ени тикинти ишләри кетдийини көрәрсән).

Лакин бә'зи мұәллимләр белә чүмлөләри аз гала 5—6 ерә бөләрәк охуюрлар: (бизим өлкәдә) (һара бахсан), (ени тикинти) (ишләри кетдийини) (көрәрсән), я да чүмләнни кәлмәкәлмә диктә эдирләр. Белә һаллара гәтийһән йол вермәк олмаз.

Мұәллим имла мәтнини әдәби дил гайдаларына там риайәт әтмәклә охумалы, өз тәләффүзүнүн дүзкүн вә ифадәли олмасына хүсуи дигтәт етирмәлидир.

Мәтни диктә эдәркән, интонасия вә фасиләйә дүзкүн риайәт әтмәк, сәсин орта тонда олмасына чалышмаг лазымдыр. Мәтн нә чох сүр'әтлә, нә дә һәддән артыг яваш диктә эдилмәлидир. Мұәллим синфин орта язы сүр'әтини көзләмәлидир.

Йохлама имла мәтнни диктә эдиләркән, шакирдләрин суал вермәсинә, бир чүмләнни вә я сөзү тәкрат сорушмаларына йол верилмәмәлидир.

Имла язылыб гуртардыгдан сонра мұәллим мәтнни бир дәфә дә охуюр. Шакирдләр языларынын дүзкүнлүйүнү йохлайырлар. Бу заман шакирдин өз язысында һәр чүр дүзәлиш әтмәсинә (бу шәртлә ки, буну мұстәгил әтсин) ичазә верилир.

2. И ф а д а

Ифадә ашагыдакы план үзрә апарылыр:

- 1) мұәллим яздырачагы мәтнин мөвзуу вә идеясыны яхшы аялатмаг үчүн шакирдләрлә мұсаһибә апарыр;
- 2) мұәллим мәтнни биринчи дәфә охуюр;
- 3) лүгәт үзәриндә иш апарылыр (мәтндә чәтин сөз вә яхуд ифадә варса, изаһ эдилир);
- 4) мәтн икинчи дәфә охуюр;
- 5) шакирдләр язмага башлайырлар.

V синифдә мұәллим шакирдләрә 4—5 суал чүмләсиндән ибарәт олан вә яхуд нисбәтән чәтин план верә биләр. Бу план мәтнин икинчи охусундан габаг язы тахтасына язылыр. Мұәллимни көстәриши илә шакирдләр планы дәфтәрләринә көчүрә биләрләр, бу олмадыгда план тахтадан позулмамалыдыр.

VI синифдә шакирдләр мұәллимни көмәклийи илә коллектив сурәтдә план тәртиб эдә биләрләр; VII синифдә исә бу иши һәр бир шакирд мұстәгил олараг еринә етирмәлидир.

3. И н ш а

Йохлама инша язы үчүн мұәллим синфә мөвзу верир. (Бә'зән ики вә үч мөвзу да вермәк олар). Мөвзулар язы тахтасында язылыр. Шакирдләр мөвзуу вә я тәклиф олуан мөвзулар-

дан бирини сечиб, дәфтәрләринә языр, бу һагда дүшүнүр вә план тәртиб эдирләр. Әкәр шакирдләр өз фикирләрини ифадә әтмәйә башламаздан, язынын мөвзуу вә я мөзмунуна аид суал верәрләрсә, мұәллим бу суаллары чавабсыз бурахмамалы, айдын олмаян мәсәләләри габагчадан изаһ әтмәлидир.

Бундан сонра шакирдләр язмага башлайырлар. Инша язылары һәр бир шакирд мұстәгил еринә етирмәлидир.

Бир суал мұәллимләри чох дүшүндүрүр: инша язы мөвзуларыны шакирдләрә бир күн (яхуд бир нечә күн) габагдан хәбәр вермәк олар, я йох?

Әдәби мөвзулары габагчадан хәбәр вермәк олмаз. Чүнки әдәби мөвзулары шакирдләр габагчадан билдикдә, мұстәгил фикир сөйләмир, әвдә ону дәрсликдән яхуд башга китаблардан языб дүзәлдир, синифдә исә бунун ялныз үзүнү көчүрмәйә чалышырлар (мұәллим буна йол вермәк истәмәсә дә бу чох заман белә олур).

Сәрбәст мөвзулары исә габагчадан (5—10 күн әввәл) хәбәр вермәк олар. Белә мөвзулар һаггында шакирдләр өз мұшаһидәләрини, китаблардан охуяб өйрәндикләрини системә салмалы, сонра исә ону синифдә мұстәгил ифадә әтмәлидирләр.

Шакирдләр языб гуртаран кими яздыгларыны енидән бир дәфә өзләри охуюр вә ялныз бундан сонра мұәллимә тәгдим эдирләр.

IV. ЯЗЫЛАРЫН ГИЙМӘТЛӘНДИРИЛМӘСИ ВӘ ГИЙМӘТ НОРМАЛАРЫ

Йохлама язы дәрсиндән сонра, шакирд дәфтәрләри үзәриндә мұәллимни иши башланыр. Бу иш чохчәһәтли вә мүрәккәбдир.

Шакирд языларыны мұәллим мүмкүн гәдәр тез (имла язылары һәмнн күн яхуд бир күн сонра, ифадә язылары 3—4 күн, инша язылары исә 5—6 күн әрзиндә) йохлайыб гуртармага чалышмалыдыр. Мұәллим, язылары йоргун олмадыгы вахтларда йохламалы, һеч бир сәһви нәзәрдән гачырмамалыдыр.

Шакирдләрин язы ишләринә чох об'ектив янашмаг вә оялары әдаләтлә гиймәтләндирмәк лазымдыр.

Йохлама имла, ифадә вә инша язылар бир чох чәһәтдән гиймәтләндирилир. Язынын бир чәһәтинә аз-чох әһәмийәт вериб, башга чәһәтини нәзәрдән гачырмаг (мәсәлән, сифәт бәһсинә аид йохлама имла апарылмышса, исимләрин язылыш гайдаларыны нәзәрдән гачырмаг яхуд ифадә языда орфографик сәһвләри нәзәрә алмамаг) олмаз.

Йохлама язылары гиймәтләндирәркән ашагыдакы мұлаһизәләрә әсасланмаг мәсләһәт көрүлүр:

1. Имла

V синиф шакирдлери орфографик чөһөтдөн савадлы яз-малы, нөггө, суал вә нидә ишарелерини ериндә ишлөтмәйи ба-чармалыдырлар. VI синиф шакирдлери бунлардан әлаве прог-рамын тәләбинә керә, башга һалларда да дургу ишарелерини ишләдә билмәлидирләр; VII синиф шакирдлеринин язылары исә һәм орфографик, һәм дә дургу ишарелеринин ишләдил-мәси чөһөтдән там гүсурсуз олмалыдыр.

Йохлама имла гиймәтләндирилкән язынын техники чө-һөти вә хөттин көзәллийи дә нәзәрә алынмалыдыр.

Шакирдлерин языларында һазырда кечирилән имлая гә-дәр истәр һәмнин дәрс илиндә, истәрсә дә әввалки синифләрдә кечилмиш бүтүн орфография вә дургу ишарәси гайдалары-нын позулмасы сәһв сайылмалыдыр.

Әйни сөзләрдә тәкрат әдилән сәһвләр бир сәһв, мүхтәлиф сөзләрдә әйни тишли сәһвлерин тәкраты исә һәр бири бир сәһв сайылмалыдыр. Бир сөздә шакирд бир нечә сәһв әтмишсә, бу сүбүт әдир ки, о, һәмнин сөзүн язылышыны билмир вә бу бир сәһв сайылыр.

Шакирдлерин языларыны гиймәтләндиреркән ашағыда-кылары нәзәрә алмаг вә бунлара керә гиймәти ашағы салмамаг лазымдыр:

1) кечилмәмиш орфографик вә дургу ишарелери гайдала-рына анд сәһвләр;

2) орфографиямызда һәләлик дәгигләшмәмиш сөзлери мүхтәлиф шәкилдә язылмасы;

3) чүмленин мәнасыны дәйишмәйән дургу ишарелеринин ишләдилмәси вә с.

V—VII синифләрдә мүәллим орфография вә дургу ишарә-леринә анд сәһвлери айры-айры һесаблаыб, бир үмуми гиймәт верир.

Язы ишлеринә гиймәт вердикдә Азәрбайчан ССР Маариф Назирлийи мөктәбләр идарәсинин бурахдыгы ваһид гиймәт нормалары әсас көтүрүмәлидир. Һәмнин гиймәт нормаларында V—VII синифләрдә имла язылары ашағыдакы кими гиймәт-ләндирилир:

Һеч бир орфографик вә дургу ишарәси сәһви олмаян языя «5» гиймәт верилир.

Икидән артыг орфографик вә икидән артыг дургу ишарәси сәһви (яхуд бир орфографик, үч дургу ишарәси сәһви) олмаян языя «4» гиймәт верилир.

Дөрддән артыг орфографик вә дөрддән артыг дургу иша-рәси сәһви олмаян яхуд үч орфографик, беш дургу ишарәси сәһви олан языя «3» гиймәт верилир.

Сәһви «3» гиймәт үчүн нәзәрдә тутуладан артыг, лакин 12-дән чох олмаян (бунларын еддидән чоху орфографик сәһв дейилсә) языя «2» гиймәт верилир.

Сәһвлерин сайы «2» гиймәт үчүн көстәрилмиш мигдардан артыг олан язылара «1» гиймәт верилир.

Язы сәлигәсиз язылмышса, сөзлери охумаг чөгиндирсә, языда шакирдин билийинин мөһкәмлийини шүбһә алтына алан дүзәлишләр (позулуб енидән язылма һаллары) чохдурса мүәл-лим гиймәти азалда биләр.

V—VII синифләрдә дәрс илинин әввалиндә апарылан язы-лар әввалки синифлерин нормаларына әсасән гиймәтләндири-лир. Анчаг II рүбдән башлаяраг һәр синифдә һәмнин синиф үчүн көстәрилән гиймәт нормалары тәтбиг олунур.

2. Ифадә

Ифадә язылары тәсһий әдәркән буна дөрд чөһөтдөн: язы-нын мәзмуну, гурулушу, савад дәрәчәси вә нәһайәт, үслубу чө-һөтдән яһашмалы вә гиймәтләндирмәлидир.

Ифадә языларынын гиймәтләндирилмәси үчүн ашағыдакы-лар әсас көтүрүлүр:

1. Мәтнин идея мәзмуну баша дүшүләрәк, долгун вә ар-дычыл ифадә әдилмишсә, язынын мәзмунунда сәһвләр вә дәгиг олмаян ерләр йохдурса, фактик материал ардычыл верилмиш-сә; сөзлери сечилмәсиндә вә чүмлелерин гурулушунда сәһв йохса, нитг дүгәг вә синтактик чөһөтдән зәнкин, айдын, ифа-дәлидирсә; орфографик сәһвләр йохса, дургу ишарелериндә бурахылан сәһв икидән артыг дейилсә, языя «5» гиймәт вери-лир.

2. Мәтнин идея мәзмуну дүзкүн изаһ әдилмиш, һадисә вә яхуд тәсвирин бүтүн әһәмийәтли ерлери сәһвсиз олараг ар-дычыл шәкилдә язылмышса; нитг дәгиг олуб, лакин кифайәт гәдәр бәдин дейилсә, сөзлери сечилмәсиндә вә чүмлелерин гурулушунда 2 сәһв варса; ики орфографик вә ики дургу иша-рәси, яхуд бир орфографик, 3 дургу ишарәси сәһви бурахыл-мышса, языя «4» гиймәт верилир.

3. Мәвәу әсасән дүзкүн ифадә әдилмиш, лакин ифадәдә ардычыллыг әһәмийәтсиз дәрәчәдә позулмушса, сөзлери сечилмәсиндә вә чүмлелерин гурулушунда дөрдә гәдәр сәһв бурахылмышса; орфографик вә дургу ишарелери сәһвлери имлада «4» гиймәт үчүн мүәййән әдилмиш нормадан артыг дейилсә, белә языя «3» гиймәт верилир.

4. Мәзмун там долгун ифадә эдилмәмиш, фикрин верил-мәсиндә ардычыллыг позулмушса; сөзләрин сечилмәсиндә вә чүмләләрин гурулмасында алтыя гәдәр сәһв варса; языда он икийә гәдәр орфографик вә дурғу ишарәләри сәһви бурахылмышса, белә языя «2» гиймәт верилир.

5. Мәзмун гәтиййән доғру верилмәмиш вә ифадәләр әла-гәсиздирсә; сөзләрин сечилмәсиндә вә чүмләләрин гурулушун-да алтыдан артыг сәһв вардырса; орфографик вә дурғу ишарәли сәһвләринин сайы «2» гиймәт үчүн мүййән эдилмиш миг-лардан артыгдырса белә языя «1» гиймәт верилир.

3. Инша

VIII—X синифләрдә шакирдләр өз инша языларында аша-ғыдакы бачарыгларыны көстөрмәлидирләр:

1) шакирд сечдийи мөвзуу дәриндән баша дүшмәли, ин-ша язы үчүн мөвзуа уйғун план тәртиб әтмәлидир;

2) мөвзуа әлми чәһәтдән дүзкүн, мәзмунча долгун чаваб вермәлидир;

3) шакирд иншаны мүстәгил язмалы, фикрини мәнтиги чәһәтдән әлагәли, ардычыл вә айдын бир дилдә ифадә әтмә-лидир;

4) языларындакы мулаһизәләрини әсастандырмағы, әсәр-дән сечилмиш фактлардан доғру, әлми нәтичә чыхармағы ба-чармалыдыр;

5) инша савадлы язылмалы, языларда стилистик, орфо-график сәһвләр вә дурғу ишарәләри хәталары олмамалыдыр.

VIII—X синифләрдә инша язылары гиймәтләндирәркән ашағыдакылара әмәл эдилмәси Маариф Назирлийинин «Гий-мәт нормалары» китабчасында белә көстәрилмишдир:

а) иншада әкәр мөвзу доғру вә кифайәтләндиричи шәкил-дә әһәтә эдилмишсә, әдәби материалы шакирдин дәриндән ба-ша дүшдүйү вә әла билдийи, ифадә олунан фактлара гиймәт вермәйи бачардығы айдын әкс олунурса, фикирләр мүстәгил-дирсә; б) сөзләрин сечилмәсиндә вә чүмләләрин гурулмасын-да сәһви йохдурса, языланлар айдын, дәгиг вә ифадәлидирсә; в) орфографик вә дурғу ишарәләри сәһви йохдурса, белә языя «5» гиймәт верилир.

а) инша шакирдин әдәби материалы яхшы билдийини, ифа-дә әтдийи фикирләрин ардычыллығыны, әсастандырылдығы-ны, лазым олан нәтичә вә үмумиләндирмәләрин чыхарылды-ғыны көстәрирсә; б) язы әдәби дилдә язылмыш, лакин 1—2 стилистик сәһв бурахылмышса; в) бир орфографик, 2 дурғу ишарәси сәһви варса белә языя «4» гиймәт верилир.

а) шакирд иншада мөвзуу әсастан доғру, лакин схематик әһәтә әтмиш, фактик материалын ифадәсиндә бир нечә гейри-дәгиглик варса вә яхуд иншада ардычыллыг позулмушса; б) 3—4 стилистик сәһв варса; в) 3 орфографик, 4 дурғу ишарәси сәһви варса, белә языя «3» гиймәт верилир.

а) иншада шакирдин мөвзуу баша дүшмәдийи, әдәби ма-териалы зәиф билдийи нәзәрә чарпырса; б) 5—6 стилистик сәһви; в) «3» гиймәт үчүн нәзәрдә тутулан-дан артыг орфогра-фик вә дурғу ишарәләри (10-дан артыг олмамаг шәртилә) сәһ-ви варса, белә языя «2» гиймәт верилир.

Ики гиймәт үчүн мүййән эдилмиш нормадан артыг сәһв бурахылмыш язылара «1» гиймәт верилир.

Әкәр инша, орфографик вә дурғу ишарәләри чәһәтдән са-вадсыз язылмышса, она мүсбәт гиймәт верилмәмәлидир. Ин-ша шакирдин орфографик вә дурғу ишарәләрини мүкәммәл билдийини, онун бу чәһәтдән савадлы олдуғуну билдирисә, лакин шакирд верилмиш мөвзуа доғру вә әсастандырылмыш чаваб вермәмишсә вә яхуд доғру нитгә саһиб олмадығыны көс-термишсә, языя енә мүсбәт гиймәт вермәк олмас.

Ә л а в а

V—X синифләрдә апарылмалы олан йохлама языларын нөвләри вә мигдары

Язынын нөвләри	V синиф	VI синиф	VII синиф	VIII синиф	IX синиф	X синиф
	рүбләр	рүбләр	рүбләр	рүбләр	рүбләр	рүбләр
	I II III IV	I II III IV	I II III IV	I II III IV	I II III IV	I II III IV
Имла	2 3 3 2	1 3 2 2	3 2 2 2			1
Ифадә	1 1 1	1 1 2 1	1 1 2 1	1 1		
Инша (синифдә)				1 1 2 2	2 2 2 2	2 2 3 2
Инша (әвдә)				1 1	1 1 1	1 1 1
Чәмн	2 4 4 3	2 4 4 3	4 3 4 3	2 2 3 3	2 3 3 3	3 3 4 3

Г е й д: X синифдә дәрә илинин сонунда шакирдләрин ор-фографик савадларыны йохламаг мәгәсәдилә имтаһан-габағы бир йохлама имла язы апармаг (200—210 сөз) мәсләһәт көрүлүр.

ЭЗИЗ МИРЭМЭДОВ.

МҮХТЭСЭР ЭДӘБИЙЯТШҮНАСЛЫГ ТЕРМИНЛӘРИ ЛҮГӘТИ

П.

Памфлет—һәчмчә бир о гәдәр дә бейүк олмайыб ифша-эдици характер дашыян, чох вахт кениш халг күтмәләри үчүн алашылгы бир үслубда, сатирик формада язылан бәдии эсәр. Памфлетдә ичтимаи гурулушун мәнфи чәһәтләри, айры-айры адамларын ярамаз рәфтары вә хасийәтләри, яхуд мүййән бир мүүссәсәнин чинайәткар фәалийәти вә с. ифша олунур.

Орта эср алман гуманистләри Рейхлин вә Улрих фон Гуттенин (XVI эср) «Авам адамларын мәктублары» адлы мәшһур сатирик эсәри, инкилис язычылары Чонатан Свифт (1667—1745), Даниэл Дефо (1661—1731) вә башгаларынын бә'зи эсәрләри памфлет формасында язылмышдыр.

М. Горкинин «Америкада» башлығы илә мәшһур олан сатирик очеркләри памфлетин ән яхшы нүмунәләриндәндир. Совет язычысы И. Эренбургун фашизм вә империализми ифша эдән памфлет-мәгаләләри чох яйылмышдыр.

Параллелизм—бәдии ифадә үсулларындан бири, ики һадисәнин (яхуд адамың, предметин, һалын) параллел сурәтдә тәсвир олунмаг йолу илә гаршы-гаршыя гоюлмасы. Бу чүр гаршылашдырма һадисәләрин охшарлығыны яхуд фәргини айдын нәзәрә чарпдырыр, бәдии дилә хүсуси гүввәт вә көзәллик верир, эсәрин мәзмунундан асылы олараг әдәбийятда чох мүхтәлиф шәкилләрдә тәтбиғ олунуб, чүрбәчүр мә'налар кәсб әдир.

Параллелизмин ән чох яйылмыш формалары булардыр:
Тематик параллелизм. Бурада мәзмуну э'тибарилә бир-биринә яхын олан һадисәләр гаршылашдырылыр. Мәсәләң: Сөйләйин Мәчнунна чох да аләмә сәс салмасың.

Һансы намәрд чан әсиркәр бир никарын әнгиңә!

Бу бейтдә шаирин лирик гәһрәманы илә ашыг Мәчнун гаршылашдырылыр.

Сәс параллелизми. Бу нөв параллелизм бәдии дилдә мүхтәлиф шәкилләрдә тәзаһүр әдир; мәсәләң, мисраларын әйни сөзләрдә башланмасы вә с.

* Әввәли кечән нөмрәләрдә.

Шифаһи халг ше'риндә—маһиыларда, баятыларда вә с. параллелизмин мүхтәлиф нөвләринә тәсадүф олунур. Шифаһи шеирдә ән чох ишләвән параллелизм инсан һәятына даир һадисәләрин тәбиәт һадисәләри илә гаршылашдырылмасындан ибарәтдир. Ашағыдакы баятыны буна мисал кәстәрмәк олар:

Гызыл күл олмайды,
Саралыб, солмайды.
Бир өлүм, бир айрылыг,
Геч бири олмайды.

Пародия—сатирик әдәбийятын нөвләриндән бири, һәр һансы бир мәшһур язычынын яхуд мәшһур эсәрин күлүнч яхуд зәрәрли чәһәтини кәстәрән эсәр. Пародия һәм нәср, һәм дә шеңрлә язылыр.

Пародияда язычынын ярадычылыг хүсусийәтләринин заһири, формал чәһәтләри, онун бәдии тәсвир үсуллары, ифадә тәрзи истәһза илә тәглид әдилир, бә'зән исә бу моментләр карикатура һалы алынчя гәдр шиширдилмәклә һәмин язычынын ярадычылыгы лага гоюлур; я да мәшһур эсәрдә ишләвәнмиш характерик формая ени мәзмун, ени мә'на вермәклә онун мүүллифинин ярадычылыг симасы үзә чыхарылыр.

Рус әдәбийятындан буна Дм. Минаевин шаир А. Фетә ядыгы пародиялары мисал кәстәрмәк олар. Дм. Минаев тәһкимчилик тәрәфдары олан, ярадычылыгында мүлкәдарларын мәнәфәтини мүдафиә эдән, «сәнәт сәнәт үчүндүр» йолу илә кәдән А. Фетин шеңрләринә пародия язмагла, онун ярадычылыгынын мүртәчә чәһәтләринә күдүрдү. Пародия В. Маяковски дә аз мүрачәһәт әтмәмишдир. «Молчановун севкилисинә мәктуб» ше'риндә язычы Молчанову лага гоян Маяковски «Яхшы!» поэмасында да әксингилабчы Мүвәггәти һөкүмәт назирләри Керенски вә Милукову пародия йолу илә тәсвир әтмишди.

Азәрбайчан әдәбийятында пародия хүсусилә XX эср сатирикләриндә чох тәсадүф әдилир. Лакин бизим язычыларымызын яратдылары пародиялардан һамысы һеч дә мәшһур бир язычыя яхуд мәшһур бир эсәрә истәһза мөгсәдини дашымыр. Мүүллифләрин синфи симасындан, мәнсуб олдулары әдәби чәбһәдән асылы олараг онларын яздылары пародиялар да мүхтәлиф характердә олур. Журналист вә язычы Н. Б. Вәзиров буржуа идеолокиясы тәрәфдары вә натуралист иди. О, ингилабчы шаир Ә. Сабирин шеирләринә (тазиянә шәклиндә) пародиялар язмышды. Мүртәчә маһийәтли бу «эсәрләрилә» о бейүк шаири вә онун поэзиясыны нүфуздан салмаг кими чиркин бир мөгсәд күдүрдү.

М. Э. Сабир исә пародиядан өз габагчыл идеяларыны, 1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүнүн мүнүм һәяти проблем-ләрини әкс этдирмәк үчүн истифаде әдирди. Классик Азәрбай-чан поэзиясыны вә онун Низами, Фүзули, Сейид Әзим кими нү-майәндәләрини севән, онлардан мәнәртлә өйрәнән Сабир бу классикләрдән бәзиләринин әсәрләринә пародиялар язмыш-дыр. Лакин Сабирин пародияларында өз сәләфләринә истәһә мейли йохдур. Шаир пародияларында онларын вахтилә ишләт-минш олдуглары бәдии формалара ени мәзмун верәрәк, өз дөв-рүнүн мүнүм мәсәләләрини ишыгландырыр, даһа доғрусу, классик бәдии формалардан бир новатор сәнәткар кими исти-фаде әдир. Мәсәлән, онун «Көнлүм буланыр күчәдә чөвланыны көрчәк» мисраы илә башланан «Бакы пәһливаллары» адлы сатирасы Фүзулинин «Нитгим тутулур сәрви-хураманыны көрчәк» мисраы илә башланан гәзәлине пародия олса да, бу-рада гәтйийән Фүзулийә йох, XX әсрин әввәлләриндә капита-лист Бакысында вәһшилик әдән голузорлулара, гочулара ис-тәһә әдилир.

«Молла Нәсрәддин» журналынын «Чисмән мүтәәззийи-су-гутим» сөвләрилә башланан сатирик ше'ри исә, башга бир ха-рактер дашыян пародиядыр. Бурада молланәсрәддинчи бир шаир о заман Бакыда нәшр олуна «Шәләлә» журналынын мүртәчә, пантүркист редактору Х. Х. Сәбрибәйзадәнин чүрүк мәнәли, гәлиз вә анлашылмаз дилдә яздыгы шеирләрә күлүр-дү.

Партиялылыг—әдәбийят вә инчәсәнәттә партиялылыг о де-мәкдир ки, синифли чөмийәттә ичтимаи һәятың, синфи мүба-ризәнин иштиракчысы олмаг әтибарилә һәр бир сәнәткар өзү-нүн һәят һадисәләринә мүнәсибәтиндә бу вә я башга бир син-фин, бу вә я башга бир партиянын мәнәфеини мүдафиә әдир. Бу мәнәда һәр бир идеоложи иш, о чүмләдән әдәби-бәдии ярадычылыг да һәмишә партиялы олур, мүәййән синфи исти-гамәттә инкишаф әдир.

Буржуа язычылары куя синифләрдән кәнар, үмуми милли мәнәфе күдән адамлар олдугларыны иддиә этмәклә өз парти-ялы фәалийәтләрини риякарчасына пәрделәмәйә чалышырлар. В. И. Ленин языр: «Чөмийәттә яшамаг вә эйни заманда чө-мийәттән азад олмаг мүмкүн дейилдир. Буржуа язычысынын, рәссамынын, актрисасынын азадлыгы пул кисәсиндән, рүшвәт-дән, маашдан үстүртүлү (яхуд риякарчасына үстү өртүлән) асылылыгдан башга бир шей дейилдир»¹.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 36.

Марксизм-ленинизм тә'лиминә көрә, идеоложиә сәһәсиндә партиясызлыг—буржуа идеясы, партиялылыг исә сосялист иде-ясыдыр. Сосялист әдәбийят вә инчәсәнәтинин коммунист пар-тиялылыгы—партиялылыгын ән йүксәк формасыдыр.

Тарихдә илк дәфә олараг 1905-чи илдә В. И. Ленин һәгиги мәнәда азад, ингилаби, халг әдәбийяты олан сосялист әдәбий-ятынын коммунист партиялылыгы принциплярини һәртәрәfli әсастандыраг демишдир: «Бу, азад әдәбийят олачагдыр, чүнки онун сыраларына тамаһ вә мәнәсәпәрәстлик дейил, сося-лизм идеясы вә зәһмәткешләрә рәғбәт ени-ени гүввәләр топла-ячагдыр. Бу, азад әдәбийят олачагдыр, чүнки о, һәр шей үрә-йини вурмуш гәһрәмәна вә пий бағламагдан дарыхан вә әзий-йәт чәкән «юхары он минләрә» дейил, өлкәнин ән яхшы һиссә-сини, онун гүввәтини тәшкил әдән, онун кәләчәйи олап миллион-ларла вә он миллионларла зәһмәткешә хидмәт әдәчәкдир»¹.

Совет сосялист әдәбийяты мәнәз белә бир азад, ингилаби әдәбийятдыр, коммунизм идеяларыны ифаде вә тәблиғ әдән әдәбийятдыр.

Совет әдәбийятынын партиялылыгы онун һәгиги хәлгили-йини тәйин әдән коммунист идеялылыгындадыр. Бу хүсусийәт өз әсәрләриндә коммунист партиялылыгыны тәчәссүм этдирән бүтүн совет язычыларына аиддир. Совет әдәбийятынын бәдии методу олан сосялизм реализминин әсас чөһәтләрини дә бу коммунист идеялылыгы тәйин әдир.

Персонаж—бәдин әсәрдә иштирак әдән шәхс. Жанрындан вә мәзмунундан асылы олараг, әсәрдә бир нәфәрдән тутмуш онларча, һәтта бөйүк эпопеяда йүзләрчә адамын—персонажын иштиракы тәсвир олуна биләр.

Повест—эпик, тәсвир-тәһкийә әдәбийяты нөвләриндән би-ри. Некайәдән фәргли олараг, повестдә адәтән бир һади-сә йох, әһвалатларын әсас иштиракчысы (гәһрәмәны) олан шәхсин һәятынын бүтөв бир дөврү, бу дөврүн бир чох һадисә-ләри верилир. Повестдә баш гәһрәмәнын әтрафында чөмләшән, яхуд она әкс чөһәдә дуран бир сыра персонаж олур. Беләлик-лә, повестдә һәят некайәйә нисбәтән даһа кениш вә мүрәккәб бир шәкилдә, романа нисбәтән исә даһа аз характер вә һадисәләр даирәсиндә әкс этдирилир.

Гәдим рус әдәбийятында тарихи һадисәләрә яхуд инсанла-рын шәхси һәятына даир һәр бир тәһкийә әсәринә «повест» де-йилдирди. Мәсәлән, «Тсарградын алынмасы һаггында повест», «Фрод Скобеев һаггында повест» вә с. XVIII—XIX әсрләрдә Русияда бәзән некайәйә дә «повест» ады верилдирди. Мисал

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 36.

үчүн, А. С. Пушкинин «Белкинин повестлери» эсерини көстөрмөк олар.

Азербайжанда повест жанры анчаг Совет Hakimийети иллеринде, эдебийатымызын һәм идея-мәзmun, һәм дә бәдии форма чәһәтиндән ени, чох йүксәк бир мәрһәләйә галхдыгы дөврдә кениш инкишаф этмишдир. Мир Чәлалын «Дирилән адам», Сүлейман Рәһимовун «Медальон» эсерләри повестә мисал ола биләрләр.

Портрет—бәдии эдебийатда инсанын заһири көркәминин, симасынын, данышыг вә күлүш тәрзинин, кейминин вә саирәнин тәсвири.

Эсәрдә портрет инсан образларынын кениш, чанлы чыхмасына, характерин даһа яхшы ачылмасына көмөк эдир. Мәсәлән, Ч. Мөммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» эсериндә мүлкәдар Худаярбәйин портрети дә онун характери кими әйбәчәрдир: «Худаярбәйин анчаг отуз едди, отуз сәккиз синни олар... Бою учадыр, чох учадыр... Саггалы, гашлары тунд гарадыр; үзү дә гарадыр, чох гарадыр. Көзләри лап гарадыр, бир тикә аг йохду көзләриндә. Белә ки, бә'зи вахт Худаярбәй наһағыны басыр көзүнүн әнүнә: папаг гара, көзләр гара, үз гара. Папанын алтдан көзләр белә ишарыр ки, адамын чанына ваһимә өтүрүр...».

Поэзия—сөз сәнәти, фикри сөзлә, образлы бир сурәтдә ифадә этмәк сәнәти. Эلمي эдебийатдан фәргли олараг, бүтүнлүклә бәдии эдебийатта верилән аддыр. Нәсрлә язылан бәдии эсерләрдән фәргли олараг, чох вахт, шеирлә язылан бәдии эсерләрә, мәнзум эдебийатта поэзия дейлир.

Сөзүн мөчази мәнһасында поэзия бәдии эсәрдә әкс этдирилән һәр һансы бир һәят һадисәсиндәки көзәллик вә фүсүнкарлыгыдыр. Эلمي-эдебии мәнбәләрдә «кәнчлик поэзиясы», «сосялист әмәйинин поэзиясы» кими ифадәләрә дә тәсадүф олунур.

Поэма—эдебийатын лиро-эпик, тәсвири нөвләриндән бири; сүжетли мәнзум һекайә яхуд мәнзум повест. Поэмада гәһрәманнын һәрәкәти вә һәйәчанлары, онун иштирак этдийи һадисәләр тәсвир олунмагла бәрабәр, лирик эсерләрдә олдуғу кими, поэмада әкс этдирилән һәят һадисәләринин шаирлә доғурдуғу һиссә вә дуйғулар да ифадә олунур. Шаир бу һиссә вә дуйғулары әсас сүжетлә бағлы олан лирик һашийәләр васитәсилә ифадә эдир. Беләликлә, поэмада әһвалатын иштиракчысы олан гәһрәманларла янашы, «лирик гәһрәман» ады даһыян спесифик бир образ да олур.

Шаирин өз фикир, һиссә вә дуйғуларыны ифадә эдән бу лирик гәһрәман, әйни заманда, шаирин тәмсил этдийи ичтимай

түввәләрин, синфин фикир, һиссә вә дуйғуларыны да бу вә я башга дәрәчәдә ифадә эдир. Сәмәд Вурғунун «Бәсти» поэма-сында әсас образ, әсас гәһрәман олан Бәсти илә янашы бүтүн эсәр бою һадисәләрә өз мүнәсибәтини билдирән, чох вахт шаирин өз дилиндән данышан һәйәчанлы лирик гәһрәманы да көрмөкдәйик.

Гәдим Юнаныстанда «поэма» ады халгын яратдығы о эник эсерләрә верилрди ки, орада әфсанәви гәһрәманларын яхуд аллаһларын һәятындан вә шүчаәтиндән бәһс олунсун. Халг фантазиясынын мәнһәсуду олан бу образлар Гәдим Юнаныстандакы халг һәятынын мүнһүм чәһәтләрини әкс этдирди. Халг эпик поэмаларынын, мәсәлән, Гомерин «Илиада» вә «Одиссея» эсерләринин әсас гәһрәманы халгдыр; бу кими эсерләрин әсатир вә халг әфсанәси формасында ифадә олунан мәнзуну әсас ә'тибарилә халгын һәят вә мүбаризәсиндән ибарәтдир. Рус халг поэма-былиналары да беләдир.

Язылы эдебийат яранандан сонра поэма ән чох яйылмыш шеир нөвләриндән бири олур. Тәбии ки, тарихи шәраитин дөйишилмәсилә әлағәдар олараг, поэманын мәнзун вә формасы да дөйишилир. Поэмая яхшы мисал олараг, Пушкинин «Тунч атлы», Лермонтовун «Мтсыри», Некрасовун «Русияда яшамаг кимә хошдур», Аббас Сәһһәтин «Шаир, шеир пәриси вә шәһәрли», «Әһмәдин гейрәти» вә с. эсерләри кестөрмәк мүмкүндүр.

Совет шаирләри поэманын бир сыра ени, көзәл нүмунәләрини яратмышлар; мәсәлән, В. В. Маяковскийин «Владимир Илич Ленин», «Яхшы!», А. Т. Твардовскийин «Муравия өлкәси», Сәмәд Вурғунун «Зәнчинин арзулары», Сүлейман Рүстәмин «Яхшы йолдаш» поэмалары вә с.

Поэтика—бәдии эдебийат һаггында элм; эдебийат нәзәрий-һәси, эдебийатшүнаслығын бөлмәләриндән бири.

Язычынын бәдии үслуб хүсусийәтләринә, онун истифадә этдийи бәдии тәсвир васитәләринин мәнһәсудуна да «поэтика» дейлир; мәсәлән, Фүзулинин поэтикасы, Маяковскийин поэтикасы, Сабирин поэтикасы вә с.

Пролог—бәдии эсәрдә мүгәддәмә нөвләриндән бири; охучуну эсәрдә тәсвир эдилән һадисәләрдән әввәлки мәсәләләрлә яхуд мүәллифин ифадә этмәк истәдийи фикирләрлә габагчадан таныш эдән кириш һиссәси. Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пәсинин әввәлиндә верилән кириш һиссәси тамашачы вә охучуну эсәрдә тәсвир эдилән һадисәләри гаврамаға, язычынын ифадә этмәк истәдийи халглар дәстлуғу идеясыны дәрк этмәйә габагчадан һазырлайыр, пәсин әсас гәһрәманлары илә, онлары яшадылары дөврлә илк танышыға хидмәт эдир.

Гәдим юнан фачиэләриндә тамашачылар мурачиәтлә дейилән, онлары кестериләчәк п'еси яхшы баша дүшмәйә һазырлаян парчая «пролог» ады верилирди. Бу чүр прологлар бәзи драматик вә мусигили әсәрләрдә сон заманлара гәдәр галмышды; мәсәлә, Леонковаллонун «Оюнбазлар» операсындакы пролог.

Гәдим рус әдәбийятында «пролог» тәгвимә бәнзәр тәрбийәви вә нәсиһәтамиз әсәрләр мөчмүәсинә дейилирди.

Прообраз яхуд **прототип**—һәятда мөвчуд олуб, һәяты вә характери язычы тәрәфиндән мүййән бир образын, типин сымасында бәдии сурәтдә үмумиләшдирилән адам. Мәсәлә, М. Горкинин «Ана» романынын гәһрәманлары олан Пелакея Ниловна вә Павел Власовун прообразлары—1900-чү илләрин башлангычында Сормоода яшаян Анна Кириловна Заломова вә онун оглу Пйотр Андреевич Заломовдур. П. А. Заломов Сормоодакы ингилаби һәрәкатын иштиракчысы, фәһлә-болшевик иди.

С. Вурғунун «Муган» поэмасындакы Сарван образынын прототипи Минкәчевир су-электрик стансиясынын адлы-санлы гуручуларындан олан кәич Сарван Салманов, Маня образынын прототипи исә адлы-санлы колхозчу гадың, Сосялист Әмәйи Гәһрәманы Маня Кәримовадыр.

Публисестика—сөзүн кениш мәнәсында, сияси вә ичтимаи һәят мәсәләләрини ишыгландыран бәдии әсәрләрин һамысына бир ердә «публисестика» демәк олар. Бу мәсәләләри бәдии әсәрдә һәят лөвһәләри, инсан образлары васитәсилә әкс этдирән бәдии әдәбийятдан фәргли оларак, сөзүн дар мәнәсында «публисестика» дөвләт вә чәмийәт һәяты мәсәләләринә һәср олунмуш ичтимаи-сияси вә әлми әдәбийятдыр.

Совет әдәбийятында, хүсусилә бәдии публисестика чох инкишаф әтмишдир. Язычыларымыз ичтимаи-сияси мөвзуларда шеир, һекәйә, роман вә башга бәдии формаларда әсәрләрлә янашы, сәлис, образлы дилдә мөгәләләр дә язырлар. Рус совет язычыларындан А. Н. Толстоюн, И. Г. Эренбургун, Азәрбайчан совет язычыларындан М. Ибраһимовун, Ы. Мейдинин, публисестик мөгәләләри буна мисал ола биләр.

Пес—мүхтәлиф нөвдә драматик әсәрләрә (фачиә, драм, комедия вә с.) верилән үмуми ад.

Р.

Развязка—образларын әсәрдәки һадисәләрини инкишафы нәтичәсиндә дүшдүкләри вәзийәт, әсәрин сон сәһнәләри. Мисал үчүн, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» п'есинин ахырында Шейх Нәсруллаһын гачдыгыны кестәрән сәһнә.

Реализм—әдәбийят вә инчәсәнтдә әсас метод. Һәят һәгигәтинә садиг галмаг принципи, сәнәткарын өз ярадычылығында һәяты дүзкүн вә долгун әкс этдирмәйә чалышмасы реализмин әсасыны тәшкил әдир.

Ф. Әнкелә язырды ки, «реализм тәфәррүатын һәгигилийнән әләвә, типик шәраитдәки типик характерләрин дүзкүн тәсвир әдилмәси демәкдир». Әнкеләсә көрә, типик чәһәт—ән һәгиги, ән характерик чәһәтдир, һәятын ганунауйғунлуғуну долгун бир шәкилдә әкс этдирән чәһәтдир.

Реализмин ән чох инкишаф әтдийи дөвр XIX әсрдир. Реализмин инкишафында рус классик язычыларынын чох бөйүк фәәлийәти олмушдур.

Кечмиш, классик әдәбийятда тәнгиди реализм ады дашыян метод даһа чох инкишаф әтмиш вә ййылмышды. Н. В. Гогол, М. Ф. Ахундов, Сабир кими тәнгиди реалист язычылар әсас әтибарилә һәятдакы мәнфи һаллары дүзкүн вә дәриндән кестәрмәклә охучуларда бу мәнфиликләрә гаршы нифрәт вә әтираз оятмаг мөгәди изләйирдиләр.

Һәятдакы мәнфиликләри тәсвир әдән бу язычылар, әйни заманда, өз идеалларыны вә бу идеалларын һәгигәтә чеврилмәси йолундакы мәнәләри нәзәрә чатдырыр, охучуларда һәятын ярамаз тәрәфләринә гаршы мүбаризә арзу вә һәвәси тәрбийә әтмәк истәйирдиләр.

Бу язычыларын әсәрләриндә һәятын тәнгиди сурәтдә инкикасы әсас ер тутурду. Лакин вәтәһпәрвәрлик, истисмар олунан халг күтләләринә рәғбәт, һәятда мүсбәт гәһрәман ахтарышлары тәнгиди реализмин ән әсас хүсусийәтләриндән иди. М. Ф. Ахундов «Мүсйә-Жордан вә Дәрвиш Мәстәли шаһ» комедиясында көһнә Азәрбайчандакы патриархал-феодал мүнәсибәтләрини, шүүр вә мәишәтдәки керилийи тәнгид әтдийи кими, бу һәятда нәзәрә чарпан енилик рүшәймләрини, шаһбазбәйләрин әлмә, тәрәггийә, сәрбәстлиийә олан мейлләрини дә мүсбәт планда тәсвир әдирди. Бу чүр мүсбәт һаллар вә мүсбәт образлар М. Ф. Ахундовун тәнгиди реализм үсулунда яратмыш олдуғу дикәр әсәрләрдә дә аз дейилдир. Башга бөйүк реалистләр кими, М. Ф. Ахундов да көһнәлийи енилик хатиринә, енилик наминә тәнгид әтмишдир. Гогол вә Шедрин дә, Вәзиров вә һагвердисев дә, Мәммәдгулузадә вә Сабир дә белә иди.

Габагчыл язычы идеалларынын һәятда һәгигәтә чеврилдийи сосялизм чәмийәтгиндә әдәбийят реализмин ени вә йүксәк нүмунәси олан сосялизм реализми йолу илә инкишаф әдир.

Резонйор—антик драмада, комедияда яхуд гәдим романларда һадисәләрин инкишафында бидәваситә иштирак әтмә-

йиб, әсәрдәки һадисәләр, адамлар, тарихи дәвр вә с. һаггында муһакимә йүрүдән, бир чох һалларда узун нитгләр сөйләйән шәхс. Резонйорун сөзләриндә муәллиф өз фикриңи, өз рә'йини ифадә әдир. Классисизм әсәрләринин һамысында бу чүр шәхсләрә тәсадүф олунур.

Фонвизинин «Накамил өвлад» (1782) комедиясындакы образлардан Стародум да резонйордур. Мәшһур түрк шаири Назим Гикметин «Түркийә һаггында дастан» п'есиндәки шаир әсәрдәки һадисәләрдә ойнадығы рола көрә резонйор образлар чох яхындыр.

Һазырда бә'зән әсәр бою хусуси көзә чарпан, ләкин муәллифин фикрләрини кифайәт гәдәр бәдии сурәтдә ифадә әдә билмәйән образлар «резонйор» ады верилир. Бу мә'нада резонйор образ муәсир әдәбийятда, шүбһәсиз, мәнфи һадисә һесаба әдилмәлидир.

Ремарка—драматик әсәрдә иштирак әдән шәхсләрин заһири көркәми, яшы, давранышы, һиссләри, һәрәкәтләри, тәләффүзү, сәһнәдәки вәзийәт вә с. һаггында муәллифин вердийи изаһат. Ремаркалар п'еси тамашая гоян режиссор вә оюнда роллары ифа әдән артистләр үчүн бир көстәриш, п'еси охуян охучулар үчүн исе әлава бир мә'лумат, изаһатдыр. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедиясындакы ремаркалардан бир нечәсини буна мисал көстәрмәк олар: «Әввалинчи мәчлис ваге олур. Һейдәр бәйин обасындан кәнар бир бәйүк палыд ағачынын дибиндә, айдынылыг кечәдә. Сәфәр бәй гывраг кейинмиш, яраг-әсбаблы отуруб даш үстә. Һейдәр бәй һабелә...»; «Бу һалда мәчлис дәйишилик. Узагда бир алачыг көрүнүр. Алачыгдан он гәдәм кәнар, колун далысында Сона ханым гәшәнк сәфәр палтарыны кеймиш, ипәк чадиршәби башында, оян-буяна бахыр, галхыр, отурур» вә с.

Реплика—әсәрдә бир шәхсин башга бир шәхс тәрәфиндән сөйләнән сөzlәрә гыса чавабы. Һабелә драматик әсәрдә актйорун бу вә я башга сәһнәдә сөйләдийи сон сөzlәрә дә «реплика» дейлир. Бу сон сөzlәрдән, репликадан сонра п'есдәки башга бир актйор өз ролунун сөzlәрини ифадә әтмәйә башлайыр.

Рәдиф—Шәрг, о чүмләдән Азәрбайчан шәриндә мисраын ахырында, гафийәдән сонра кәлән бир сөз яхуд ифадә. Шәирдә рәдиф муәййән дәрәчәдә нәгәрата охшайыр. Мисал үчүн XVIII әср шаири М. В. Видадинин өз зәманәсиндәки ағыр һәятдан вә сыхынтыдан бәһс әтдийи бир мүсәддәсдә «белә галмаз» ифадәси бүтүн шәир бою рәдиф шәклиндә тәжрар олунур:

Кәл чәкмә чаһан гейдини сән, чан белә галмаз,

Ган аглама чох, дидеи-кирян белә галмаз.

Күл вахты кечәр, сейри-күлүстан белә галмаз.

Һәр ләһзә көнүл хүррәму хәндан, белә галмаз.

Бир чам етир, саги, бу дөвран белә галмаз!

Тән бир күн олар хак илә ексан, белә галмаз!

М. Ә. Сабирин «охутмурам, әл чәкин!» ифадәси дә әйни адда олаң шәирдә дәнә-дәнә рәдиф һалында ишләнир:

Огул мәнимдир әкәр, охутмурам, әл чәкин!

Әйләмәйин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин! вә с.

Шәирдә рәдиф шаирин ифадә әтмәк истәдийи фикри охучуя даһа габарыг вә гүввәтли бир шәкилдә чатдырмаг үчүн истифадә олунан бәдии тәсвир вәситәләриндән биридир.

Риторика—гәдим заманларда көзәл данышмаг (бәлагәт) вә натиғлик сәнәти һаггында хусуси әлмә верилән аддыр. Бизим зәманәмиздә заһирән көзәл вә тәнтәнәли, маһийәтчә исе мазмунсуз вә я аз мазмунду олаң әсәрләр «риторик әсәр» адланыр. Бәдии әсәрдә риторика һәятилийин, реализмин зәифлийиндән ирәли кәлән бир һалдыр.

Риторик суал—бәдии ифадә үсулларындан бири; әсәрдә бир фикри суал формасында тәсдиг әдән шаиранә ифадә. О. Сарывәлли Совет Азәрбайчаны зәһмәткешләриниң догма сослиист Бакысына мәһәббәтини тәрәннүм әдән «Бакынын ишығлары» адлы шәриндә белә бир риторик суала мурачиәт әдир:

Ишыға бах! Дүшүнүрәм хәялата далараг,

Ким чаныны гурбан вермәз белә юрда, вәтәнә?!

Бир өлкәнин пайтахтында эмәк чәкмәк, яшамаг

Ифтихардыр, сәадәтдир өз юрдуңу севәнә...

Роман—эпик, тәһкийә әдәбийятынын нөвләриндән бири; мүрәккәб һәят просесини, һәят һадисәләриниң кениш бир دائрәсини вә бу һадисәләрин инкишафыны көстәрән ири һәммли әсәр. Романда инсан һәятына даир лөвһәләр һәртәрәfli вә бүтүн мүрәккәблийлә тәсвир олунур. Повест вә һекайәдән фәргли олараг, романдакы әһвалатларда адәтән чоһлу адам иштирак әдир, бу адамларын тәлеи вә мәнәфеи бир-бирилә чарпазлашыр вә тогушуур. Романда инсанын һәят йолу вә характери о шәхсин һәятынын мүхтәлиф дөврләриндә вә рәнкарәк тәзаһур формаларында әкс әтдирилир.

XII—XIII әсләрдә Авропада адәтән латын дилиндә язылан әсәрләрдән фәргли олараг, роман дилләриндән бириндә (мәсәлән, франсызча, италянча вә с.) язылан һекайәләр «роман» адланырды. Заман кечдикчә бу мәфһум өз мә'насыны дәйишәрәк, бәйүк һәмдә эпик, тәһкийә әсәрләринин ады кими йыйлмаға башлады.

Дүня әдәбийятында роман жанры хусусилә XIX — XX әсләрдә кениш йыйлыб, классик сәнәткарлар тәрәфиндән камил бир дәрәчәйә чатдырылмышдыр. Л. Н. Толстоюн «Анна

Каренина», «Һәрб вә Сүлһ», «Дирилмә», О. Балзакын «Бәшәри комедия» силсиләсиндән олан романлары, М. Горкинин «Артамоновларын иши», А. Н. Толстоюн «І Пйотр», М. Шолоховун «Сакит Дон» романлары мәшһурдур.

Азербайчан әдәбийяты тарихиндә илк романлар (мәсәлә, М. С. Ордубадинин «Бәдбәхт миллиончу» әсәри) һәлә XX әсрин әввәлләриндә мейдана чыкмаға башласа да, сөзүн һәгиги мәнасында роман жанры Совет һакимийәти илләриндә инкишаф әтмишдир. Чүнки илк романлар истәр мазмун, истәрсә дә бәдди форма чәһәтиндән бу жанрдын тәләбләринә истәнилән гәдәр чаваб вермирдиләр; онлар бир гәдәр бәсит иди, бә'зән әсәрдә нәср вә нәзмлә язылан һиссәләр паралел верилирди вә с.

1930—1940-чы илләрдән әтибарән Азербайчан совет язычыларындан Ә. Әбүлһәсән «Йохушлар» вә «Дүня гопур», Мир Чәләл «Бир кәчгин манифести», С. Рәһимов «Шамо», М. Ибраһимов «Кәләчәк күн», Һ. Мәһди «Абшерон» вә «Сәһәр» романларыны яратмагла нәсримизи ени вә чох йүксәк бир мәрһәләйә галдырдылар.

Әлми әдәбийятда романлар тематикасына кәрә бир сыра группара (тарихи, ичтимаи, фәлсәфи романлар, аилә-мәишәт, мәчәрә яхуд авантюра романлары вә с.) бөлүнүр.

Бә'зән бир романын иштиракчылары һәмийн язычынын башга, икинчи, үчүнчү вә даһа артыг романында да иштирак әдир ки, беләликлә, диалокня (иқи роман); трилокня (үч роман) вә романлар силсиләси әмәлә кәлир; мәсәлә, М. Горкинин «Ушаглыг», «Өзкә гапыларында» вә «Мәним университетләрим» әсәрләри трилокня тәшкил әдир. О. Балзак «Бәшәри комедия» ады илә романлар силсиләси яратмышдыр.

Чох мүрәккәб вә зәнкин һәят материалы әсасында язылыб, бүтөв бир эпоханы әһәтә әдән романлара эпопея дейирләр. Мисал үчүн, Л. Н. Толстоюн «Һәрб вә сүлһ», М. Горкинин «Клим Самкинин һәяты», М. Шолоховун «Сакит Дон» романлары эпопеядыр.

Романтизм—кечмишин бир чох сәнәткарларынын бәдди ярадычылыг методу; бу метод һәмийн сәнәткарларын онлары тәмиң әтмәйән реал варлыға гаршы һәятын тәләбиндән доған фәвгәләдә образлар вә сүжетләр ирәли сүрмәләриндән ибарәтдир. Сәнәткар хәялынын мәһсулу олан бу образ вә сүжетләрин характерик хүсусийәти бир дә ондан ибарәтдир ки, бунлар бу вә я башга тарихи сәбәбләрә кәрә, әсәрин язылдығы дөврдәки һәятда һәлләдичи рол ойнай билмирләр. Романтизм истилаһынын өзү дә бурадан яранмышдыр; мәнасы: һәятда олдуғу кими йох, «романда, китабда» олдуғу кими—демәкдир.

Романтик—сәнәткар яратдығы образларын симасында өшейләри чаңландырмаға чалышыр ки, онлары һәятда кәрмәк истәйир, онларын һәятда әсас вә һәлләдичи ер тутмасыны арзулайыр.

Декабристләрин мәғлубийәтиндән сонракы Николай иртичаы дөврүнә гаршы Мтсыри кими азадлыгсәвән бир образ гоян М. Ю. Лермонтовун романтизми мәһз белә бир характердәдир. Бу образ о заманкы ичтимаи варлығын һаким чәһәтләри әсасында йох, Николай иртичаы илә мүбаризә һаггында Лермонтовун хәяллары әсасында, шаирин ярадычылыг тәсәвүрләри әсасында ярадылмышдыр. «Мтсыри» әсәрини язаркән шаир о заманкы рус чәмийәтиндә габагчыл адамларын һәлә һаким вәзийәт алмамыш ингилаби әһвал-руһийәсини әкс әтдирмәк истәмишдир; бу һәмийн әһвал-руһийәдир ки, аз сонра ингилаби демократия кими дөврүнә кәрә кениш бир ичтимаи һәрәкәт дәрәчәсинә йүксәлмишдир.

Тарихи шәраитдән асылы олараг, романтизм мүхтәлиф характердә олур.

Әкәр сәнәткарын хәялына гита верән һәят һадисәләри өлмәкдә олан һадисәләрдирсә вә сәнәткар өз хәялларында онлары мүдафиә әтмәйә галхышырса, онун ярадычылыгында мүртәчә романтизм мейдана чыхыр.

Әкәр бу һадисәләр ениликлә көһнәлийин мүбаризәси шәраитиндә доғулан, ләкин һәләлик һәятда кәк салыб бәргәрар олмаса да, габагчыл маһийәт дашыян һадисәләр исә вә сәнәткар һәмийн һадисәләр һаггында өз хәяллары васитәсилә ирәлийә доғру инкишаф уғрунда мүбаризә апарырса, о заман онун ярадычылыгындакы романтизм — мүтәрәгги романтизмдир.

Әкәр сәнәткар өз әсәрләриндә охучуну көһнәлийә гаршы, чәмийәтин енидән гурулмасы уғрунда мүбаризәйә чагырырса, онун ярадычылыг методу—ингилаби романтизмдир.

Буна кәрә дә әдәбийят тарихиндәки романтизм айры-айры һалларда мүвафиг тарихи мүнәсибәт вә изаһат тәләб әдир. В. Гүгонун романтизми, М. Ю. Лермонтовун романтизми, А. Сәһһәтин романтизми тарихи нөгтейи-нәзәрдән айры-айры дөврләрин мәһсулу олдуғлары кими, характерчә, маһийәтчә дә бир-бириндән сечилирләр.

Азербайчан әдәбийятында романтизм бир ярадычылыг методу олараг, XX әсрин әввәлләриндә мейдана чыхмышдыр. Әсәрләрини башлыча олараг бу метод әсасында ярадан язычы-

лар өз синфи мәнсубийятиндөн, ичтимаи-сияси вә эстетик көрүшләриндөн асылы олараг романтизмин бу вә я башга ганадына дахил идиләр. А. Сәһһәт, А. Шаиг вә кәнч Ч. Чаббарлы реалист әсәрләрлә янашы романтик әсәрләр дә языр вә бә'зи мөһдуд чәһәтләринә бахмаяраг, өз романтикалары илә чәмий-йәтдәки габагчыл идеяларын вә мейлләрин гүвваләнмәсинә көмөк эдирдиләр. Бу мән'нада онларын ярадычылыгындакы романтизм, әсасән, мütәрәтти маһийәтдә иди.

Дүня әдәбийятында ингилаби романтизмин ән йүксәк формасы М. Горкинин ярадычылыгында мейдана чыхмышдыр. М. Горкинин хәяллары В. И. Ленинин тәшкил этдийи Коммунист партиясынын рәһбәрлийилә фәһлә синфинин апардығы ингилаби мубаризәйә уйғун кәлирди.

Совет әдәбийятында романтизм мütәгил бир шәкилдә мөвчуд дейилдир; лакин сосялизм варлыгынын ингилаби романтикасыны әкс этдирән романтизм сосялизм реализминә дахилдир.

А. А. Жданов I Умумиттифаг совет язычылары гурултайында демишдир: «Инсан гәлбинин мүнәндиси олмаг—реал һәят зәминнә үзәриндә мөһкәм дурмаг демәкдир. Бу исә, өз нөвбәсиндә, көһнә типли романтизмлә әлагәни кәсмәк демәкдир, мөвчуд олмаян һәяты вә мөвчуд олмаян гәһрәманлары тәсвир эдәрәк охучулары һәятдакы зиддийәт вә зүлмдән гейри-һәгиги бир аләмә, утопиялар аләминә апаран романтизмлә әлагәни кәсмәк демәкдир. Сарсылмаз материализм бинөврәси үзәриндә мөһкәм дуран әдәбийятымыза романтика һеч дә ябанчы ола билмәз, лакин бу романтика ени типли романтикадыр, ингилаби романтикадыр. Биз дейирик ки, сосялизм реализми совет бәдии әдәбийятынын вә әдәби тәнгидинин әсас методудур, бу исә ингилаби романтизмин әдәби ярадычылыга бир тәркиб һиссәси кими дахил олмасыны тәләб эдир, чүнки партиямызын бүтүн һәяты, фәһлә синфинин бүтүн һәяты вә мубаризәси ән сәрт, ән саглам әмәли ишләри чох бөйүк гәһрәманлыг вә чох кениш перспективлә әлагәләндирмөкдән ибарәт олмушдур».

Рубаи—Шәртдә чох яйылмыш лирик шеир формаларындан бири; бириччи, икинчи вә дөрдүнчү мисралары һәмгафийә, үчүнчү мисраы исә сәрбәст галан дөрд мисралыг мәнзум әсәр. Бә'зән мисраларда һәмгафийә олан сөзләрден сонра рәдиф дәкәлә билир.

Дөрд мисрада биткин, һәм дә мән'на вә идеяча мүнум, дәррин, фәлсәфи бир фикир ифадә этмәк рүбаидә әсас шәртдир.

Дүня әдәбийятында рүбаинин ән классик нүмунәләрини чаһаншүмул шөһрәт газанмыш олан мütәфәккир шаир Өмәр Хәйям яратмышдыр. Онун фәлсәфи дүшүнчәләр вә эмоционал гүввәтлә язылмыш рүбаиләриндә бөйүк һәят севкиси, һәгигәт-пәрәстлик, дини мөвһумата гаршы үсянкарлыг вә с. мотивләр тәрәннүм олунур.

Әлимдә олсайды әкәр игтидар,
Бу көһнә фәләки көкүндән йыхар,
Тәзәдән әлә бир фәләк гулардым
Ки, һәр кәс яшарды азад, бәхтияр.

(Ө. Хәйям)..

А. ЗЕЙНАЛОВ.

ФАЙДАЛЫ ЭСЭР

Азәрбайҗан драматургиясынын инкишафында Нәчәф бәй Вәзировун бәйүк хидмәти олмушдур. О, ийирмийә гәдәр сәһнә әсәрийин, чохлу һекайә, фел'етон вә публисист мәгаләләрин мүәллифидир. Онун әдәби ирси бу күн дә өз бәди дәйәрини итир-мәмишдир. Мәһз буна көрәдир ки, әдибин һәят вә ярадычылы-ғы тәдгиг әдилир, орта вә али мәктәб програмларында она кениш ер верилир.

Н. Вәзиров һаггында чохлу мәгалә вә әлми-тәдгигат әсәр-ләри язылмасына бахмаяраг, сон заманлара гәдәр әдибин һәят вә ярадычылығыны кениш шәкилдә әкс әтдирән айрыча китаб нәшр әдилмәмишди. Ф. Гасымзадәнин «Н. Б. Вәзиров»¹ адлы китабы бу чәһәтдән чох әһәмийәтлидир.

Узуи илләр XIX әср Азәрбайҗан әдәбийяты тарихинин тәд-гиги илә мәшгул олан Ф. Гасымзадә йолдаш әлдә әтдийи мате-риаллардан истифадә әдәрәк, дәйәрли бир монография ярат-мышдыр.

«Н. Б. Вәзиров» китабы дөрд һиссәдән («Шәрәфли һәят», «Илк п'есләри», «Әдибин севинчи», «Тәрәггиләрвәр публисист») ибарәтдир. Бундан әлавә китабда «Кириш» вә «Нәтичә» кими кичик һиссәләр дә вардыр.

«Шәрәфли һәят» фәслиндә әдибин тәрчүмейи-һалы ишыг-ландырылыр. Йохсуллашмыш бәй аиләсиндә догулан, чәтин мадди шәрәит ичәрисиндә бәйүйән Н. Вәзировун ушаглыг ил-ләри әзийәт ичәрисиндә кечмишдир. О, чох чәтинликләрдән сонра Бакы реални мәктәбинә дахил олур. Бурада о, мүәллими Н. Б. Зәрдаби илә яхындан дост олур.

Капиталист әлагәләринин инкишаф әтдийи Бакы мүһити кичик яшлы Нәчәф бәйдә һәят һәгигәтләрини яхындан дәрк әт-мәк вә халг үчүн файдалы адам олмаг мейлләрини артырыр.

¹ Ф. Гасымзадә, «Н. Б. Вәзиров» (монография), Бакы, 1954-чү ил.

Москвадакы тәләбәлик һәяты бу көрүшләри даһа да дәринләш-дирир.

Ғабагчыл рус мәдәнийәти илә танышлыг, «Русиянын ән биричи мәгами-ифтихары» адландырдығы Петровски акаде-миясында тәрәггиләрвәр тәләбәләрлә яхынлашмасы, мәшһур рус язычысы В. Г. Короленко илә достлуғу Н. Вәзировун дүня-көрүшүндүн инкишафына мүсбәт тә'сир кәстәрир. Москвада тәһсилини битирән язычы демократик фикирләрлә вәтәнә гайы-дыр, әдәби вә ичтимаи фәалийәтидә халгын маарифләнмәси уғрунда чалышыр.

Истәр архив сәнәдләри, истәрсә дә Азәрбайҗанын көркәмли мәдәнийәт хадимләриндән Ә. һагвердиев, А. Шаит, Үзәйир һа-чыбәйов, Һ. Сарабски, М. А. Әлиев, Сидги Руһулла вә башга-ларынын Вәзиров һаггында хатирәләри әдибин һәятындакы мүхтәлиф чәһәтләри айдынлашдырмаг ишиндә монография мү-әллифинә бәйүк имкан вермишдир.

Н. Вәзиров бәйүк сәләфи М. Ф. Ахундовдан сонра Азәр-байҗан драматургия мәктәбини давам әтдирән икинчи көркәм-ли сәнәткардыр. Одур ки, китабда һаглы олараг әдибин дра-матуржи ярадычылығына кениш ер верилмишдир.

Н. Вәзиров һәлә Бакыда реални мәктәбдә охудуғу заман илк дәфә рус театрына кетмиш, мүәллими Һ. Зәрдабинин вә-ситсәлә М. Ф. Ахундовун комедиялары илә таныш олмушду. Рус театрындан алдығы илк тәәссүрат вә М. Ф. Ахундовун ко-медиялары илә яхындан танышлыг онда бәди ярадычылығы вә хүсусән сәһнә сәнәтинә мараг оятмышды. Көнч язычы 1875-чи илдә яздығы «Әв тәрбийәсинин бир шәкли» п'есиндә тәһкимчи мүлкәдар чәмийәтинин әхлагыны, кобуд тәрбийә үсулларыны тәһгид әтмишдир. Китабда п'ес кениш тәһлил әдилир, әсәрин композициясындан, айры-айры образларындан данышылыр, ери кәлдикчә М. Ф. Ахундовун драматургиясы илә мүгайисәләр апарылыр.

Китабын сонракы сәһифәләриндә мөвзу илә әлагәдар ола-раг, 1890-чы илләрдә Азәрбайҗанда театр сәһәсиндә әмәлә кәл-миш чанланма һаггында гиймәтли мә'лумат верилир. Ф. Га-сымзадә гәйд әдир ки, «Гори семинариясыны битирән вә рай-онларда дәрс верән мүәллимләр Азәрбайҗан милли театры-нын инкишафында мүһүм рол ойнамышлар. 1878-чи илдә Ну-хада мүәллим Рәшид бәй Әфәндиев, 1883-чү илдә Нахчыванда мүәллим Мәһәммәд Тағы Сидги, 1882-чи вә 1884-чү илләрдә Шушада мүәллим Юсиф бәй Мәликһағнозәров, М. Ф. Ахундо-вун комедияларындан көнч театр һөвәскарларынын көмәйи илә театр тамашалары верирләр». Ерли зиялыларын ярдымы илә Азәрбайҗан районларында тамашалар верән эрмәни актйор-

ларында Степан və Алма ханым Сафразянларын репертуарларыны М. Ф. Ахундовун və Васак Мәдәдовун (1840—1913) эсәрләри тәшкил эдирди. Рус və Европа драматургларынын эсәрләринин Азәрбайчан дилинә тәрчүмә әдилмәси дә мәнз бу дөврдән башлайыр. Гоголун «Мүфәттиш», Толстоюн «Шәрабчылар», Шекспириң «Отелло», Шиллерин «Гачаглар» адлы п'есләри тәрчүмә олунур, тамашая гоюлурду.

Театр сәнәтинин инкишафы илә әлагәдар олараг әдәбийятә ени драматурглар нәсли кәлир. Нәчәф бәй Вәзировун ярадычылығынын фәал дөврү дә Азәрбайчан театр вә драматуркиясынын һәмин инкишаф илләринә тәсадүф эдир. 90-чы илләрдә Н. Вәзиров «Далдан атылан даш топуға дәйәр» (1890), «Ады вар, өзү йох» (1891), «Ягышдан чыхдыг, яғмура дүшдүк» (1895), «Мүсибәти-Фәхрәддин» (1896) вә «Пәһливанани-зәманә» (1900) п'есләрини язараг, көркәмли бир драматург кими танынмаға башлайыр.

Ф. Гасымзадә кәстәрир ки, сәһнә үчүн п'есләр язмага бәрабәр Н. Вәзиров театр һәвәскарларына да рәһбәрлик эдирди. Гоголун «Мүфәттиш» комедиясынын Азәрбайчан сәһнәсиндә илк дөфә тамашая гоюлмасы, көркәмли артист Нүсейн Әрәблинскинин сәһнәйә чәлб әдилмәси вә с. кими гиймәтли ишләри илә о, милли Азәрбайчан театрынын инкишафына хейли көмәк әтмишдир.

Н. Вәзиров эсәрләринин мөвзууну һәятдан алып, буржуа-мүлкәдар чәмийәтинин әйбәчәрлийини, наданлыг вә керилийн реалист гәләмилә ифша эдирди. Ф. Гасымзадә, Н. Вәзиров ярадычылығынын бу хүсусийәтләрини әтрафлы ишыгландырмаға чалышмышдыр.

Мүәллиф һаглы олараг кәстәрир ки, Н. Вәзиров мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрин һәят вә мәншәтини, әхлаг вә давранышыны, тәфәккүр тәрзини реалистчәсинә әкс әтдирир. О, инсан гәлбинин дәринлийинә нүфуз әтмәйи, инсаның характериндәки әләмәтдәр хүсусийәтләри тута билир, мүасир һәятдан «типик һадисәләр вә типик характерләр» сечмәйи бачарыр.

Мүәллиф Н. Вәзировун «Әв тәрбийәсинин бир шәкли» комедиясындан башлаяраг, Совет һакимийәти илләриндә язмыш олдуғу «Тәзә әсрин ибтидасы» эсәри дахил олмага, бүтүн драм эсәрләрини кениш сурәтдә тәһлил эдир вә бир сыра ени фикирләр ирәли сүрүр.

Ф. Гасымзадә, Н. Вәзировун драм эсәрләрини тәһлил әдәркән бу вә я дикәр эсәрин мәзмун вә идея инкишафыны әдипин ярадычылығынын үмуми инкишафы илә әлагәдә алып. Тәһлилдә, ери кәлдикчә, эсәрләри яхуд айры-айры образлары М. Ф. Ахундовун вә габагчыл рус драматургларынын эсәрләри

илә мугайисә эдир. Монографияда «Далдан атылан даш топуға дәйәр», «Сонракы пешиманчылыг файда вермәз», «Ады вар, өзү йох», «Ягышдан чыхдыг, яғмура дүшдүк», «Мүсибәти-Фәхрәддин» п'есләринин тәһлили фикримизи сүбут әдә биләр.

«Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсинин тәһлили китабда хүсусилә диггәти чәлб эдир. IX синифдә һәмин фачиәни тәһлил әтмәйә һазырлашан мүәллим китабда кифайәт гәдәр, һәм дә марағлы мәлүмат әлдә әдә биләр.

Азәрбайчан драматуркиясы тарихиндә буржуа мүнәсибәтләрини тәнгид әдән вә илк дөфә әдәбийятимызә нефт мөвзууну кәтирән Н. Вәзиров олмушдур. О, Бақыда яшадығы илләрдә «Пәһливанани зәманә» вә башга п'есләрини языр. Бу эсәрләрдә Бақы буржуа мүнәтинин тәнгиди әсас ер тутур. Монографияда бу эсәрләрин дә тәһлили яхшы верилмишдир.

Н. Вәзировун Совет һакимийәти илләриндәки ярадычылығындан «Әдипин севинчи» фәслиндә бәһс әдилир. Совет һакимийәти дөврүндә һәятынын чәми алты илнин кечирән әдип гәчә вә хәстә олмасына бахмаяраг, ярадычылығыны руһ йүксәклий илә давам әтдирир. «Тәзә әсрин ибтидасы» п'есиндә драматург совет һәгигәтләрини, ингилабын гәләбәсиндән сонра яранан ени тарихи шәраити әкс әтдиришдир. Монографияда бу эсәр кениш тәһлил әдилир, онун идея-бәдиәи әһәмийәти кәстәрилир. Ф. Гасымзадә гәйд эдир ки, «Тәзә әсрин ибтидасы» драмындакы кәндлиләр әввәлки эсәрләрдәки кәндлиләрдән фәргләнән ени кәндли образларыдыр. Булар мүбариз руһлу адамлардыр.

Публисестика Н. Вәзировун әдәби ярадычылығынын айрылмас һиссәсидир. Ф. Гасымзадә, Вәзировун публисестик фәалийәтиндән данышараг кәстәрир ки, М. Ф. Ахундов вә Н. Зәрдабинин журналистик йолуну давам әтдирән Н. Вәзиров публисест мөгаләләриндә феодал-патриархал ганун-гайдалар әлейһинә чыхараг, мүасир чәмийәтин мәдәни тәрәггиси вә инкишафы уғрунда мүбаризә апармышдыр.

Ф. Гасымзадәнин «Н. В. Вәзиров» китабы әдипин һәят вә фәалийәти һаггында зәнкин мәлүмат верән файдалы бир эсәрдир.

Н. ӘНМӘДОВ
176 нөмрәли мәктәбин мөәллими.

ДИНИ ФАНАТИЗМИ ИФША ЭДӘН КИТАБ

Ислам дини догмаларына вә фанатизмә гаршы мубаризә идеясы, классик Азәрбайчан әдәбийятында, хусусән XIX әср әдәбийятында ән мүнүм мәсәләләрдән бири олмушдур. Кәч әдәбийятшүнас Садыг Гүсейновун «XIX әсрин габагчыл Азәрбайчан язычылары дини мөвһумат вә фанатизм әлейһинә мубаризәдә»¹ адлы китабы һәмин мәсәләнин өйрәнилмәси сәһәсиндә мөвәфәғийәтли бир тәшәббүсдур. Мүәллиф Азәрбайчан классикләринин дини фанатизмин әлейһинә мубаризәси тарихиндә хусуси бир мәрһәлә тәшкил эдән бу дөврү конкрет бир шәкилдә алыб өйрәнмәйә чалышмышдыр.

Марксизм-ленинизм классикләринин динин муртәчә маһийәти һаггындакы кәстәришләринә вә партиямызын идеоложи мәсәләләрә даир тарихи гәрарларына әсәсләнараг, бу әсәрдә габагчыл Азәрбайчан язычыларынын XIX әсрдә ислам дини, мөвһумат вә фанатизм әлейһинә һансы бәдин вә публисистик әсәрләрлә, нә кими йол вә үсулларла иш апардыглары айдынлашдырылмышдыр.

Чар һөкүмәтинин мүстәмләкәчилик сясәтинә баһмаяраг, Азәрбайчанын Русияя гошулмасы, Азәрбайчан халгынын бөйүк рус халгы илә гайнаыб гарышмасы өлкәнин итгисади һәятыны чанландырмыш, маариф вә мәдәнийәтин инкишафына, реалист әдәбийятың, драматуркия вә театрын, мәтбуатын яранмасына вә тәрәғгисинә көмәк этмишди. Русия илә бирләшмәк үмумийәтлә феодал-патриархал әләгәләр, көһнәлик, дин вә мөвһумат әлейһинә мубаризәнин дә гүввәтләңмәсинә көмәк эдән амилләрдәнди.

¹ С. Гүсейнов, «XIX әсрин габагчыл Азәрбайчан язычылары дини мөвһумат вә фанатизм әлейһинә мубаризәдә», Азәрбайчан ССР ЭА нәшрийәт, Бақы, 1955-чи ил.

Азәрбайчанын язычы вә мүтәфәккирләринин әдәби-ичтимаи фәәлийәтиндә дини фанатизмин, мөвһумат вә хурафатын арадан галдырылмасына гаршы мубаризә ән яхшы хусусийәтләрдән биридир. Бу мубаризә бир чох чәһәтдән әһәмийәтли иди. Бунунла Азәрбайчан язычылары, бир тәрәфдән истисмарчыларың идеоложи силаһыны күчдән салыр вә халгын ичтимаи шүрчә инкишафыны сүр'әтләндирдиләрсә, дикәр тәрәфдән дә әдәбийят вә мәтбуатдакы муртәчә дини идеолокия тә'сирләринә гаршы чыхырдылар. Чүнки бу заман мөвһумат вә таркидүнялыг идеяларыны нәинки ялныз дин хадимләри яйырдылар, әйни заманда муртәчә шаир вә язычылар да өз әсәрләриндә дини-мистик идеялары тәблиғ эдирдиләр.

Демократик Азәрбайчан гәзети «Әкинчи» мөвһумат вә фанатизмә гаршы чыхдыгы үчүн, дини тәһсил әлейһинә олдугу вә кәч нәсли, ени, сағлам руһда тәрбийә этдийи үчүн о дөврүн муһафизәкар шаирләри вә иртичачы зиялылары гәзетә һүчүм эдирдиләр. С. Гүсейнов муртәчә тәмайүлләрин ифша әдилмәсиндә «Әкинчи»нин хидмәтини фактлар әсасында гиймәтләндирәрәк, дүзкүн әлми нәтичәләр чыхарыр.

Китабда XIX әсрин айры-айры классикләринин дини фанатизм әлейһинә мубаризәдә ролуну айдынлашдыран очеркләр чох мараглыдыр.

Гасым бәй Закир Азәрбайчан әдәбийятынын габагчыл әнәнәләри илә тәрбийәләнмиш, реалист ше'рин инкишафында хусуси хидмәти олан бир шаирдир. О, ән яхшы әсәрләриндә габагчыл фикирләр ифадә эдәрәк, мөвһумат вә фанатизмә гаршы чыхмышдыр, һаким тәбәғәнин идеолокиясыны күтләләр арасында яан дини иртича гүввәләринә нифрәт бәсләмишдир. Бу мотивләр шаирин сатирик әсәрләриндә хусусилә габарыг шәкилдә ифадә олунмушдур. Буна мисал олараг китабда шаирин «Фәрзәнди-әзиз», «Рус вәлиәһдинә», «Шуша моллалары һаггында», М. Ф. Ахундова яздыгы бир сыра мәнзум мәтублары тәһлил олунур.

Һәяты севән, хош күнләр арзулаяң вә өз лирик шеирләриндә азад севки, мөһәббәт, сәдагәт кими нәчиб инсани һиссләр тәрәннүм эдән шаир һәят дүшмәни олан, көнүлләри «ахирәт дүнясына» бағламаг кими муртәчә мөгсәд изләйән руһаниләрә гаршы нифрәт долу сатирик шеирләр язмышдыр.

Закир билаваситә ислам дини әлейһинә чыхмаса да, атеизмә гәдәр йүксәлә билмәсә дә, онун һәят севкисини, дүня бағлылыг мотивләрини тәрәннүм әтмәсинин, шәриәти вә риякар дин хадимләрини сатира атәшинә тутмасынын Азәрбайчан ичтимаи фикир тарихи үчүн мүййән әһәмийәти вардыр.

«Дин, мөвһумат» вә мистик чәрәяилар әлейһинә кәскин вә ардычылы мубаризә тапаран М. Ф. Ахундов китабда Азербайчанын илк атеист мутәфәккири кими гиймәтләндирилир.

М. Ф. Ахундов өз сәләфләринин вә рус классикләринин эл яхшы әһәңләриндән истифадә эдәрәк дин әлейһинә мубаризә сәһәсиндә, Азербайчан фәлсәфи вә ичтимаи фикир тарихиндә ени сәһифә ачмышдыр. Ахундовун апардығы мубаризәнин тарихи ардычылыгы ону бүтүн динләрин пуч вә әфсанә олма-сыа фикринә кәтириб чыхармышдыр. М. Ф. Ахундовун әдәби-бәдии фәалийәтиндәки ән гүввәтли чәһәтләрдән бирини до догма вәтәни Азербайчанда, үмумийәтлә, бүтүн шәрг әләминдә дәрин көк салмыш ислам дини вә мистик чәрәяилар илә мубаризә тәшкил эдир. Мүәллиф чох доғру олараг, Ахундовун ислам дини әлейһинә апардығы мубаризәни тарихи инкишафда адмыш вә изаһ әтмәйә чалышмышдыр.

Ахундовун фәлсәфи-тәнғиди әсәрләринә кечмәздән әввәл С. Нүсейнов онун шеирләриндә, п'есләриндә дини мөвһумат әлейһинә мубаризәнин бәзи чәһәтләрини шәри әтмәйә чалыш-мышдыр. Бурада Ахундовун «Молла Әли», «Некайәти-Сейид Әләм Саяни» шеирләри, «Молла Ибраһим Хәлил-кимякәр», «Мүсйә-Жордан вә Дәрвиш Мәстәли шаһ» комедиялары, һа-белә «Алданмыш кәвакиб» һекайәси, ени әлифба һаггында яз-дығы мәнзум мәктублар тәһлил олунур. Бу әсәрләриндә Ахун-дов риякар молла әлиләрин, сейид әләм саяниләрин, фырыл-дагчы кимякәрләрин, дәрвишләрин, яланчы мүнәччимләрин амансыз тәнғидини вермишдир.

Бу фәсилдә ислам динини, онун бид'әт вә әһкамларыны дәр-рин бир әлми тәһлил вә мүнәкәмә илә ифша эдән, ичтимаи фик-ир тарихимиздә хүсуси ер тутан «Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәрләринин тәһлилинә кениш ер верилир. Бурада Ахундовун атеизмини айдынлашдырмаг үчүн айры-айры мәсәләләр гою-лур вә бөйүк мутәфәккирин бу мәсәләләр һаггындакы фикир-ләри изаһ әдилир.

Көркәмли тәбиәтшүнас алим вә журналист Н. Зәрдаби Ахундовдан сонра мөвһумат вә фанатизм әлейһинә ән фәал мубаризә апаран хадимләрдәндир. Зәрдабийә һәср әдилмиш фәсилдә онун илк мөдрәсә тәһсилиндән тутмуш Москвада али тәһсил алыб вәтәнә гайытмасы, ичтимаи вә педагожи фәалий-йәти, «Әкинчи» гәзетини яратмасы вә бу гәзети орта әср кер-лийинә, мөвһумата гаршы, әлм, мәдәнийәт уғрунда мубаризә трибунасына чевирмәси тәсвир олунур; һабелә 1880-чы илдә онун Зәрдабда шейхлик вә тәригәтчилик әлейһинә мубаризәйә башламасындан, «Каспи» гәзетинә яздығы мөгаләләрдән, нәһа-йәт, тәбиәтшүнас-алим кими «Торпаг, су вә һава», «Бә-

дәни саламат сахламаг дустурул-әмәли» вә «Әкинчи» гәзе-тиндә дәрч әтдийн бир сыра башга орижинал әсәрләрдән да-нышылыр.

Сейид Әзим Ширвани һаггындакы фәсилдә мүәллиф ма-арифпәрвәр бир шаирин, көркәмли бир мүәллимин мөвһумат вә фанатизмә сонсуз нифрәт бәсләдийини вә өзүнүн ән-яхшы әсәрләриндә онлара гаршы чыхдығыны көстәрмәйә ча-лышмышдыр.

Сейид Әзим бир чох әсәрләриндә халгы «намаз әһлине» уймамага, мәсчидләрдән үз дендәриб һәяты севмәйә, дүнянын көзәллийиндән истифадә әтмәйә, динин рәдд әтдийн мусиги-дән, шеирдән зөвг алмага, һәят дүшмәни олан ахирәтпәрәст заһидләрә нифрәт әтмәйә чағырырды.

Сейид Әзим, әлбәтгә, М. Ф. Ахундов кими атеист олма-мышды, онун дүнякөрүшүнә динин тә'сири ачыг-айдын көрүн-мәкдәдир. Лакин өз әсринин габагчыл адамларындан олар Сейид Әзим дини ә'тигада әсас ә'тибарилә лагәйд вә пассив мүн-насибәт бәсләмиш, мөвһуматы, инсан шүүруну зәһәрләйән һәр чүр көһнәлийи, керилийи тәнғид әтмәйә өз ярадычылыгында кениш ер вермиш, әлми, мәдәнийәти, енилийи тәсдиг эдән идеялары гызғын сурәтдә тәрәннүм эдәрәк ичтимаи фикир ин-кишафында мүнүм рол ойнамышдыр.

Китабын сонунда XIX әср язычыларынын дини иртичаа, фанатизм вә мүстәмләкәчилик зүлмү әлейһинә, демократик идеялар уғрунда апардылары мубаризәнин XX әср Азербай-чан әдәбийятында ени ичтимаи шәраитә уйғун шәкилдә да-вам әтдирилмәсиндән вә инкишафындан бәһс олунур.

С. Нүсейновун бу китабы Азербайчанын габагчыл әлм вә мәдәнийәт адамларынын дини фанатизм вә мөвһумат әлей-һинә апардылары мубаризә тарихини ишыгландырмаг ишин-дә гиймәтли китаблардандыр.

Мүәллим IX синифдә Г. Б. Закирин, М. Ф. Ахундовун, С. Ә. Ширванинин ярадычылыгыны, айры-айры әсәрләрини XIX әсрин биринчи вә икинчи ярысында Азербайчан әдәбийя-ты обзор мөвзуларыны кечәркән С. Нүсейнов йолдашын кита-бындан кениш истифадә эдә биләр.

М Ü Н Д Ә Р Ә Ч Ә

	Сәһ.
Э. Эфендиев—Азербайжан әдәби тәләффүзү һаггында . . .	3
С. Эфендиев—Сүлейман Рүстәм ярадымылығынын бә'зи мәсә- ләләри	20
З. Тағызаде—Саде чүмләнни бә'зи хусусийәтләринә даир . . .	39
Ю. Зейналов—Шакирдләрин хәтти үзәриндә чидди иш апар- малы.	46
Мир Аббас Асланов—V—X синифләрдә йохлама язылар, буяла- рын гиймәтләндирилмәси вә гиймәт нормалары	54
Әзиз Мирәһмәдов—Мүхтәсәр әдәбийәтшүнәслиг терминләри лүгәти	78
А. Зейналов—Файдалы әсәр	92
Н. Әһмәдов—Дини фанатизми ифша әдән китаб	96

Редактор: Мир Аббас Асланов
Корректор: И. Фәрачуллаев

Чапа имзаланмыш 12 XII-55-чи ил. Кағыз форматы 60×84/16
5,69 чап вәрағи=3,13 кағыз вәрағи.
ФГ 07440 Сифариш 3949 Тираж 5000

Редакцияның адреси: Баки, Сталин проспекти, һөкүмәт әви, тел. 3-13-45.
Бирләшмиш Нәшрийәт мөтбәәси, Баки Сталин проспекти, 187.